

ISSN 2307-8049 (PRINT)
ISSN 2663-2799 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2307-8049

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
м. Івано-Франківськ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ЮРИДИЧНІ НАУКИ
Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Стратонов Василь Миколайович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності, Херсонський державний університет, Україна

Відповідальний секретар:

Гавловська Аліна Олександрівна, кандидатка юридичних наук, доцентка, завідувачка кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності, Херсонський державний університет, Україна

Члени редакційної колегії:

Агапова Олена Валеріївна, доктор юридичних наук, вчений секретар, Науково-дослідний центр незалежних судових експертиз Міністерства юстиції України, Україна

Леоненко Максим Іванович, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права, Національний університет «Запорізька політехніка», Україна

Леоненко Тетяна Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права, Національний університет «Запорізька політехніка», Україна

Маковій Віктор Петрович, кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна

Манько Денис Григорович, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін, Міжнародний гуманітарний університет, Україна

Слінько Дмитро Сергійович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Слінько Тетяна Миколаївна, кандидат юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного права України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

Сотула Олександр Сергійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності, Херсонський державний університет, Україна

Спіцина Ганна Олександрівна, докторка юридичних наук, професорка, перший заступник директора, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса», Україна

Шепітько Михайло Валерійович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри кримінального права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

Хуан Карлос Риофрío Мартінез-Віллалба, доктор юридичних наук, професор, декан факультету права, Universidad de Los Hemisferios, Еквадор

Збірник наукових праць включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 30.06.2025 р. № 17)**

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:
Рішення № 2944 від 24.10.2024 (Ідентифікатор медіа R30-05621).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Херсонський державний університет
(вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Тел.: +38 096 310 26 36).

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 1166 від 23 грудня 2022 року (додаток 3).
Спеціальність: D8 – Право.

Періодичність: 4 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Електронна сторінка видання – <http://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj>

ISSN 2307-8049 (PRINT)
ISSN 2663-2799 (ONLINE)

© Херсонський державний університет, 2025
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Мерник А. М., Нестеренко О. С. ВОЙОВНИЧА ДЕМОКРАТІЯ. ПРАВО НА ПОВСТАННЯ. ЗАХИСТ ДЕМОКРАТІЇ.....	5
--	---

СЕКЦІЯ 2

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Легенький М. І. ДО ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ.....	11
---	----

СЕКЦІЯ 3

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бухтоярова В. В. РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ НА ОСНОВІ СТАНДАРТІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНА МОДЕЛЬ ДОКТРИНАЛЬНОЇ РЕФОРМИ.....	19
--	----

Гавловська А. О. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА/АБО ЗВІЛЬНЮЮТЬ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ.....	25
--	----

Гладенко О. М. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ ПІДХОДІВ ДО ЗАБОРОНИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....	31
--	----

Павленко Т. А. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТИНИ В УМОВАХ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА.....	38
--	----

СЕКЦІЯ 4

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Назаркевич С. П. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АПАРАТУ СУДУ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	44
--	----

РЕЦЕНЗІЇ

Стратонов В. М. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А. В. КОВАЛЕНКА «КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗБИРАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ».....	50
--	----

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Mernyk A. M., Nesterenko O. S. MILITANT DEMOCRACY. RIGHT TO REBELLION. DEFENCE OF DEMOCRACY.....	5
--	---

SECTION 2

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Legenkyi M. I. ON THE PROBLEM OF IMPROVING THE LEGAL SYSTEM FOR COMBATING BULLYING.....	11
---	----

SECTION 3

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION

Bukhtoiarova V. V. REFORM OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF COMBATING HUMAN EXPLOITATION BASED ON INTERNATIONAL CRIMINAL LAW STANDARDS: AN INTERDISCIPLINARY MODEL OF DOCTRINAL REFORM.....	19
---	----

Havlovska A. O. CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE CRIMINAL LIABILITY AND/OR RELEASE FROM CRIMINAL LIABILITY FOR UNAUTHORIZED LEAVING PART OR PLACE OF SERVICE.....	25
--	----

Hladenko O. M. THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY ON THE FORMATION OF APPROACHES TO THE PROHIBITION OF HUMAN EXPLOITATION IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW AND NATIONAL LEGISLATION.....	31
---	----

Pavlenko T. A. EXPLOITATION OF A CHILD IN THE CONTEXT OF DOMESTIC VIOLENCE: CRIMINAL LAW ANALYSIS AND PROSPECTS FOR LEGISLATIVE IMPROVEMENT.....	38
--	----

SECTION 4

JUDICIAL SYSTEM; PROCURACY AND ADVOCACY

Nazarkevych S. P. THE LEGAL STATUS AND ORGANIZATION OF THE COURT APPARATUS: FOREIGN EXPERIENCE AND THE POSSIBILITY OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	44
--	----

REVIEWS

Stratonov V. M. REVIEW OF THE MONOGRAPH BY A. V. KOVALENKO «CRIMINALISTIC DOCTRINE ON THE COLLECTION, RESEARCH AND USE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS».....	50
---	----

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК [342.34:342.76]:323.269.6

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-1>

ВОЙОВНИЧА ДЕМОКРАТІЯ. ПРАВО НА ПОВСТАННЯ. ЗАХИСТ ДЕМОКРАТІЇ

Мерник Анастасія Муслімівна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
a.m.mernyk@nlu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-9762-3057

Нестеренко Ольга Станіславівна,
студентка факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
o.s.nesterenko@nlu.edu.ua

Мета. Метою статті є розгляд концепції войовничої демократії, її суперечностей та меж легітимного захисту демократії, а також у розгляді права на повстання як потенційного елементу демократичного процесу. Авторка ставить під сумнів усталене протиставлення демократії і насильства, наголошуючи на тому, що демократія як політична система не лише потребує захисту, але іноді вимагає використання засобів, що суперечать її власним принципам.

Методи. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує політичну філософію, правову теорію та аналіз конкретних історичних прикладів. Основна увага зосереджена не на юридичному аналізі, а на філософському осмисленні співвідношення між демократією, насильством і правом на спротив.

Результати. Показано, що войовнича демократія є не лише моделлю захисту від антидемократичних загроз, але й потенційно небезпечним механізмом для згорання прав і свобод. Підкреслено, що апеляція до «самозахисту демократії» часто використовується як політичне виправдання репресивних практик. Авторка розглянула різні підходи до розуміння захисту демократії. У статті також проаналізовано історичні приклади (Німеччина), які демонструють складність визначення меж допустимого в демократичному режимі.

Висновки. Демократія як жива політична форма не може бути зведена до набору процедур. Її збереження часто потребує вибору між свободою та безпекою, а іноді – і перегляду самого поняття легітимності. У цьому контексті право на повстання розглядається не як загроза демократії, а як одна з форм її радикального захисту у виняткових ситуаціях.

Ключові слова: демократія, войовнича демократія, право на повстання.

MILITANT DEMOCRACY. RIGHT TO REBELLION. DEFENCE OF DEMOCRACY

Mernyk Anastasiia Muslimivna,
 Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor,
 Associate Professor at the Department of Theory and History of Law
 Yaroslav Mudryi National Law University
a.m.mernyk@nlu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-9762-3057

Nesterenko Olha Stanislavivna,
 Student at the Faculty of Investigative and Detective Activity
 Yaroslav Mudryi National Law University
o.s.nesterenko@nlu.edu.ua

Purpose. The purpose of this article is to examine the concept of militant democracy, its inherent contradictions, and the limits of legitimate democratic defense, as well as to explore the right to rebellion as a potential element of the democratic process. The author questions the conventional opposition between democracy and violence, emphasizing that democracy, as a political system, not only requires protection but at times demands means that may contradict its own principles.

Methods. The study employs an interdisciplinary approach, combining political philosophy, legal theory, and the analysis of specific historical examples. The primary focus is not on legal analysis but on a philosophical reflection on the relationship between democracy, violence, and the right to resistance.

Results. The article demonstrates that militant democracy is not only a model for protecting against anti-democratic threats but also a potentially dangerous mechanism for curtailing rights and freedoms. It is emphasized that the appeal to "self-defense of democracy" is often used as a political justification for repressive practices. The author examines various approaches to understanding the defense of democracy and analyzes historical examples (Germany) that illustrate the complexity of defining acceptable limits within a democratic regime.

Conclusions. Democracy, as a living political form, cannot be reduced to a set of procedures. Its preservation often requires a choice between liberty and security, and at times – a reevaluation of the very notion of legitimacy. In this context, the right to rebellion is viewed not as a threat to democracy but as a form of its radical defense in exceptional circumstances.

Key words: democracy, militant democracy, right to rebellion.

Вступ. Демократія в сучасному світі постає однією з найвищих суспільних цінностей: вона гарантує свободу та дотримання основоположних прав людини, принципів гуманізму. Історичний досвід двадцятого століття показав важливість і цінність демократії і водночас її вразливість. У цьому контексті і сформувалася концепція войовничої демократії, яка покликана захищати демократію від самознищення. Проте ця тема є складною і багатогранною, вимагає аналізу самого поняття демократії, теоретичних та практичних аспектів застосування.

Концепція войовничої демократії викликає низку суперечливих запитань: як відрізнити легітимний самозахист від зловживання владою? Як визначати, що саме становить загрозу демократії? Чи не перетворюється боротьба з радикалами на репресії проти опозиції? У цьому контексті право на повстання постає як крайній засіб утвердження демократії «знизу» – коли інститути вже не виконують своєї функції.

Мета. Метою цієї статті є аналіз концепції войовничої демократії, розгляд її позитивних аспектів та суперечностей і аналіз права на повстання як політико-правового засобу захисту та відновлення демократичного ладу.

Методи. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує політичну філософію, правову теорію та аналіз конкрет-

них історичних прикладів. Основний акцент зроблено не на детальному юридичному аналізі правових механізмів, а на філософському осмисленні поняття демократії, її внутрішніх суперечностей, а також на співвідношенні між демократією, насильством і правом на повстання. Використано також елементи порівняльного аналізу і критичного дискурсу щодо реальних кейсів, у яких порушувалось питання захисту демократії або її знищення під виглядом демократичних процедур.

1. Теоретичні засади поняття демократії

У контексті розгляду теми є необхідним визначити основоположні принципи демократії та окреслити проблему її вразливості. Роберт Даль (Democracy and Its Critics, 1989) визначає як теоретичні засади демократії 5 аспектів: ефективна участь, тобто можливість всіх громадян активно долучатися до політичного життя, висловлювати власні погляди; рівність голосів, тобто рівноцінність кожного голосу; просвітлене розуміння, тобто доступ громадян до різної інформації і можливість сформулювати наближену до об'єктивності точку зору; контроль за порядком денним, тобто можливість впливу всіх громадян на політичні рішення і питання, які виносяться на суспільне обговорення; та інклюзія дорослого населення, тобто участь у політичному процесі всього дорослого населення, неза-

лежно від статі, раси, соціального статусу, фінансового положення, релігії тощо.

2. Проблеми і суперечності демократії

Вже аналізуючи ці пункти ми маємо можливість виявити потенційні проблеми. Наприклад, просвітлене розуміння передбачає доступ до всіх поглядів, що може бути трактоване як право аналізувати в тому числі недемократичні чи дискримінаційні погляди при формуванні власної позиції. Це і постає однією з дилем демократії і одним із можливих механізмів її самознищення.

Описуючи детальніше, безмежна свобода думки і слова може виражатися у пропаганді насильницьких, антидемократичних і дискримінаційних поглядів і ідеологій, що в перспективі загрожує самій демократії. В історії і сучасній політиці є досить багато прикладів приходу до влади антидемократичних сил демократичними шляхами. Зокрема, яскравим прикладом такого явища є Веймарська Німеччина і прихід до влади нацистів. Фактично, Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини не захопила владу, а використала конституційні механізми демократичної держави для поширення свого впливу. Проблемою очевидно були настрої в суспільстві, які цілком відображали націонал-соціалістична партія.

3. Визначення поняття войовничої демократії

Таким чином ми спостерігаємо парадокс демократії: як вона може бути знищена своїми ж механізмами. Саме це розглядав американський юрист і політолог Карл Левенштейн (*Militant Democracy and Fundamental Rights* 1937), сформулювавши концепцію войовничої демократії. У своїй роботі він розглядав проблему фашизму та констатував потребу в захисті демократії, яка стикалась з викликами організованих тоталітарних ідеологій. У відповідь на важкі соціокультурні умови виникло поняття войовничої демократії.

Войовнича демократія (англ. *Militant Democracy*) (за Левенштейном) – це концепція, згідно з якою демократична держава має право (і навіть обов'язок) обмежувати певні права та свободи – зокрема свободу слова, асоціацій і участі у виборах – для захисту самої демократії від сил, що прагнуть її знищити, навіть якщо ці сили діють під прикриттям демократичних процедур.

Концепція войовничої демократії покликана захищати демократію від самознищення. Зокрема Левенштейн розглядав питання військової та ідеологічної консолідації фашистів, що створює серйозну збройну конкуренцію демократії, а отже, демократія має вміти витримати конкуренцію. Недемократичні режими застосовують методи пропаганди, грають на «болючих точках» суспільства, створюють відчуття консолідації та часто мають сильну збройну підтримку, що постає реальною загрозою демократичному укладу суспільства.

4. Суперечності та дилеми войовничої демократії

Проте чи не протирічить ця концепція самому поняттю демократії? З одного боку, це дійсно є обмеженням свободи слова і пев-

ною мірою протирічить фундаментальним принципам демократії. Як вже було зазначено, свобода слова може бути трактована як право висловлювати і поширювати в тому числі деструктивні погляди. До того ж, поняття деструктивних поглядів чи ідеологій є досить суб'єктивними. Цілком вірогідною є маніпуляція зі сторони влади з метою усунення невігідних опозиційних рухів. Проте, з іншого боку, ця міра є вимушеною, адже історичний досвід показує що демократія не абсолютна і має бути конкурентоспроможною.

Карл Поппер (*Відкрите суспільство та його вороги*, 1994) розглядав таке поняття як «парадокс толерантності»: надмірна толерантність призводить до знищення толерантності, адже фактично дає простір для нетолерантних ідей і дискримінації. Таким чином, якщо терпиме суспільство буде терпимим навіть до нетерпимих ідеологій, то нетерпимі групи можуть знищити саму ідею толерантності. Із цього випливає, що свобода не є абсолютною, вона має межі, якщо йдеться про знищення самої свободи. В контексті войовничої демократії йдеться про те що демократія має захищати себе від тих, хто хоче її знищити.

5. Ефективність войовничої демократії

Проте щодо цієї концепції виникає ще одне не менш важливе питання: чи є такий підхід ефективним? На цей рахунок не існує єдиної точки зору. Зокрема, анархістська філософія (*In Defense of Anarchism*, 1970) стверджує що справедливість і рівність мають досягатися не через зовнішній примус, а через внутрішнє моральне переосмислення кожного індивіда. Така позиція корелюється з ідеями соціологічної теорії праворозуміння, а саме поглядом що політичний режим і право в державі є відображеннями суспільних настроїв. Виходячи з такої логіки, можна зробити цинічний висновок, що фашизм був неминучим етапом розвитку соціуму і закономірною подією, якої не можна було уникнути жодними правовими діями. До того ж, з філософської точки зору історія є циклічною, спіральною, із чого випливає неможливість уникнення певних її періодів.

У контраргумент цій позиції можна навести вплив медіа на суспільну свідомість і пропаганду, які і можуть схилити суспільство до деструктивних ідей. Левенштейн у своїй роботі (*Войовнича демократія і основні права*, 1937) розглядав цей аспект, подаючи фашизм не як ідеологію, а як політичну конструкцію, інструмент впливу, а не самоціль. Ця точка зору серйозно змінює сприйняття проблеми, адже якщо фашизм постає як засіб, то виникає логічна потреба у протидії з боку демократії.

Анархісти вважають доцільним вирішенням проблеми деструктивних ідей і в цілому негативних суспільних явищ підняття освіченості населення, проте, попри раціональну основу, ця точка зору не відображає повноцінно реальність, адже попри певну кореляцію між рівнем освіти і вектором політичних поглядів населення, цей зв'язок не є абсолютним. Вища освіта не гарантує політичної освіченості, як і її відсутність не гарантує відсутність цієї самої освіченості.

Якщо розглядати в контексті загальних тенденцій та другорядних методів, підвищення рівня освіти безумовно сприяє формуванню свідомого громадянського суспільства, яке важче піддається політичним маніпуляціям. Тому підвищення рівня освіти, зокрема правової, економічної, політичної, громадянської обізнаності, має бути важливим і впливовим напрямком державної політики. При цьому, цей метод не вирішує проблему повноцінно, тому він може бути лише додатковим засобом, а для вирішення самої проблеми мають бути застосовані більш впливові методи.

Левенштейн зазначає, що не існує єдиної причини виникнення і поширення фашизму, тому повноцінно викоринити причини неможливо – антидемократичні рухи виникатимуть завжди. Ця інформація цілком підтверджує необхідність застосування засобів контролю політичних рухів з метою неповторення історичних помилок, адже придушуючи певні небезпечні рухи на початковому етапі їх розвитку можна уникнути катастрофи тоталітарних режимів. У цьому сенсі воєннич демократія як певне обмеження свободи постає як крайня необхідність – принесення в жертву певних прав заради збереження суспільного порядку і захисту демократичного ладу.

Анархістська модель свідомого суспільства, де авторитарні рухи не виникають в принципі, є утопічною, тому наразі вона не може навіть розглядатися. Викоринення причин фашизму неможливе, а протистояння масштабній пропаганді за допомогою самих лише моральних цінностей є слабким і недовірливим методом, що буде детально розглянуте пізніше. Варіант «природного» розвитку суспільства і політики невтручання несе за собою перспективу великої кількості жертв, що яскраво продемонструвало двадцять століття. Проте важливо зазначити, що сам вектор ідеології – формування громадянського суспільства з фундаментом гуманістичних цінностей – є однозначно правильним і має бути нашим прагненням.

6. Інформаційний вплив як загроза демократії

Утвердження в суспільстві демократичних цінностей вимагає серйозної інформаційної політики, грубо кажучи пропаганди гуманістичних цінностей, адже в сучасності важливим аспектом постає розвиненість інформаційного впливу через медіа. У книзі Аль Райса і Джека Траута «Маркетингові війни» (Маркетингові війни, 1986) маркетинг постає як військова стратегія, де перемога досягається не стільки за рахунок якості продукту, скільки за рахунок інформаційного впливу. Цей підхід легко переноситься і на політичну боротьбу, де на передній план виходять інформаційні стратегії впливу на маси. Моральні норми, які утопічно подаються анархістами як головний орієнтир, просто не витримують конкуренції із розвиненими технологіями психологічного впливу. Додатково це підсилюється цифровізацією, яка полегшує систематичний вплив на суспільну свідомість і стимулює посилення радикалізації, крайніх поглядів, а не центристських або поміркованих. Свобода слова в умовах інформаційного суспільства може

перетворитися на інформаційну зброю. Фактично інформаційний простір перетворюється на боротьбу пропаганди різних ідеологій. Демократія як система не витримує сама по собі системного інформаційного наступу, що актуалізує потребу у воєннич демократії і інформаційному контрнаступі демократичних цінностей.

7. Межа між плюралізмом і загрозою демократії

Важким для визначення і суперечливим, але надзвичайно важливим моментом тут постає межа між деструктивними, небезпечними, фашистськими поглядами і просто непопулярними, альтернативними або радикальними. В цьому питанні дослідники не мають єдиної точки зору, адже ця дилема має багато теоретичних і конкретно-практичних аспектів і суперечностей.

Зокрема, сам автор концепції воєннич демократії Карл Левенштейн стверджував, що тоталітарні рухи мають підлягати обмеженням не за погляди, а за дії. Така межа є досить логічною і відповідає принципам демократії. Проте таке визначення є достатньо розмитим і несе за собою перспективу широкого поширення небезпечних поглядів і подальшої незворотності деструктивних тенденцій.

Німецький філософ Юрген Габермас (Криза легітимації, 1970) у свою чергу визначав межею деструктивності порушення поглядами фундаментальних принципів демократії, тобто ідеологія визнається деструктивною якщо починає прямо заперечувати рівність, людську гідність, закликати до жорстокості і насильства. Цей підхід ефективніший в якості превенції небезпечних тенденцій у суспільстві, проте має свої недоліки у вигляді складності визначення протиріччя принципам демократії у конкретних випадках, адже вони можуть мати різне тлумачення.

Цікавим є і погляд Роберта Майклза (A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy, 1915), який стверджував, що важливо розрізняти радикалізм як протест і радикалізм як проєкт влади: якщо радикалізм виступає методом боротьби з певним явищем, критикою, навіть гострою і різкою, це в рамках демократії, але якщо радикалізм лягає в основу певної ідеології, прагне захопити владу щоб знищити демократію – це вже екстремізм, з яким треба боротися. Ця позиція є досить раціональною, адже коли радикалізм лягає в основу певних поглядів, це часто призводить до насильства в сторону деяких соціальних груп, ворожості до інакомислення, що протирічить принципам демократії і несе загрозу суспільному порядку. Водночас, іноді складно розрізнити ці поняття, адже в певній ідеології радикалізм може водночас виступати і основою, і методом.

8. Історичне значення права на повстання

Тема радикалізму як методу виявлення політичних поглядів та впливу на державну політику підводить нас до іншого важливого аспекту: права на повстання. Парадоксально, але історія показує що саме повстання в усі

часи було найбільш ефективним рушієм прогресу. Так, Велика Французька революція ознаменувала кінець цілої епохи і початок нової, заклала основи сучасного розуміння прав людини, вчинила справжній переворот цінностей в світовому інформаційному просторі. Війна за незалежність США допомогла американцям здобути незалежність, призвела до створення демократичної конституції. Українська Революція Гідності чітко продемонструвала проєвропейські прагнення українців, було усунуто недемократичну владу та розпочато глобальні зміни в усіх сферах державної політики. З іншого боку, в історії спостерігалися і негативні приклади наслідків протестів. Зокрема, Жовтнева революція призвела до утвердження тоталітарної влади в колишній Російській імперії. Ісламська революція в Ірані призвела до утвердження репресивного режиму і значного відкату в розвитку. Проте єдине чого не можна запевнювати – це серйозний вплив протестів на непоступові зміни у суспільному житті.

9. Двосторонність права на повстання

Повстання, як показує історичний досвід, може як сприяти утвердженню демократичного ладу, поваленню репресивного режиму, як і навпаки привести до влади антидемократичні сили. Це монета, яка має дві сторони. Повстання – це засіб. В умовах авторитарного режиму, де не можна змінити існуючий лад легітимними методами, повстання стає порядком, єдиним шляхом до свободи та демократії, засобом войовничої демократії. Проте в умовах повстання антидемократичних сил протест може знищити демократію. Також перемога повстання не гарантує перемоги демократії: одна диктатура може змінитися іншою. Тому повстання – це не панацея. Це зброя, яку можна використати по-різному, з її допомогою можна врятувати чи вбити, побудувати або знищити.

Коли законність стає аморальною ситуація повстання може стати засобом порятунку суспільства. Проте чи є мораль єдиною? Чи авторитарний режим в реальності чи лише в баченні лідерів протесту? Чи повстання дійсно необхідне, чи певні сили провокують його з метою розколу суспільства і ослаблення держави зсередини? В окремо взятих ситуаціях часто це буває важко визначити. В умовах інформаційних стратегій і розвинутих пропагандистських технік повстання може стати сильним засобом підризу суспільства і привести до катастрофічних і кривавих наслідків. Для його учасників воно буде засобом боротьби за демократію, проте в реальності лише її нищитиме. Ніхто не виключає й фанатичних повстанців, що відстоюють свої явно не демократичні ідеали. Ціною такої боротьби можуть стати життя людей.

10. Юридичне закріплення права на повстання

Ці роздуми підводять нас до питання про правове регулювання права на повстання. Право на повстання – це право без гаранта. Держава ніколи не захищатиме повстанців юридично, адже вони за визначенням проти неї і несуть загрозу існуючому ладу. Державі

вигідно тримати монополію на застосування сили. Варто зазначити, що, хоч на перший погляд і може здатися виключно негативним аспектом, це має сенс у контексті дотримання суспільного порядку. Тим не менш, конкретно-практичного механізму застосування цього права і його захисту не існує. Легітимність повстання завжди визначається постфактум: історію пишуть переможці. Французькі революціонери спочатку вважалися злочинцями, а після перемоги – героями. Більшовики після перемоги революції самі охрестили себе героями. Лідери і учасники придушених повстань завжди позиціювалися державою як зрадники і злочинці.

Основний закон Федеративної Республіки Німеччини зазначає: «Усі німці мають право чинити опір будь-кому, хто намагається усунути цей порядок, якщо не існує іншого засобу захисту». Це один із небагатьох прикладів прямого визначення права на повстання. Проте варто зазначити, що формулювання є досить розмитим. Не передбачено конкретного механізму реалізації і захисту цього права, а також не визначені критерії відсутності інших засобів захисту. А в умовах історичного сформованого погляду жителів країни на принцип законності, як визначальний, лише декларативне закріплення такого права за відсутності чіткої процедури його реалізації, робить таку норму права «мертвою». Тому можна визначити, що попри наявність формального закріплення права на повстання, на практиці регулювання є явно недостатнім.

З цього випливає висновок, що попри велике значення права на повстання в контексті захисту демократії, боротьби за демократію, воно не є достатньо регламентованим. Протести є серйозним засобом впливу на державну політику, тому право на повстання варте ширшого розгляду в контексті правового регулювання. Воно включає багато моральних дилем і складнощів у застосуванні, проте є одним з найважливіших засобів захисту демократії, хоч і не завжди слугує на її користь.

Висновки. В умовах сучасності: плюралізму політичних поглядів і суспільних рухів, розвиненості технологій пропаганди та інформаційного впливу, актуальних соціо-економічних тенденцій, захист демократії є надзвичайно актуальним. Неконкурентоспроможність демократії може призвести до серйозних негативних наслідків: поширення авторитарних і тоталітарних рухів, встановлення відповідних політичних режимів, посилення дискримінації, репресій, недотримання і навіть повне знецінення прав людини. У цьому контексті відповідною і ефективною моделлю є войовнича демократія, яка має ряд недоліків і суперечностей, але може стати якісним фундаментом для змін на користь захисту демократії. Такі зміни мають включати як правові механізми захисту демократичного ладу, так і засоби інформаційного впливу на суспільство. Важливим їх аспектом є право на повстання, яке може бути впливовим засобом досягнення демократії в умовах репресивних режимів. Войовнича демократія і право на повстання як її аспект вима-

гають подальших досліджень і репрезентації в інфокультурному просторі сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вулф Р. П. У захист анархізму / пер. з англ. О. Коцарев. Київ : Ніка-Центр, 2018. 104 с.
2. Габермас Ю. Криза легітимації. Київ : Лабораторія, 2000. 320 с.
3. Даль Р. А. Democracy and Its Critics. New Haven: Yale University Press, 1989. 397 p.
4. Конституція України: із змінами та допов. Київ : Парлам. вид-во, 2023. 120 с.
5. Левенштейн К. Войовнича демократія і основні права. Американський журнал конституційного права. 1937. Т. 31, № 3. С. 417–432.
6. Майклс Р. Політичні партії: соціологічне дослідження олігархічних тенденцій сучасної демократії. Нью-Йорк : Hearst's International Library, 1915. 400 p.
7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ : Основи, 1994. 512 с.
8. П'ю Рісерч Центр. Political Polarization in the United States: Trends and Impacts 2024. URL: <https://www.pewresearch.org>
9. Райс А., Траут Д. Маркетингові війни. Київ : Основи, 2007. 210 с.
10. Універсальна декларація прав людини. ООН, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

REFERENCES:

1. Dahl, R. A. (1989). Democracy and Its Critics [Democracy and Its Critics]. New Haven: Yale University Press.

2. Habermas, Yu. (2000). Kryza lehitimatsii [Legitimation Crisis]. Kyiv: Laboratoriya.
3. Konstytutsiia Ukrainy: iz zminamy ta dopovnenniamy [Constitution of Ukraine: with amendments and supplements] (2023). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo.
4. Levenstein, K. (1937). Voiovnycha demokratiia i osnovni prava [Militant Democracy and Fundamental Rights]. Amerykanskyi zhurnal konstitutsiinoho prava [The American Journal of Constitutional Law], 31 (3), 417–432.
5. Maikhels, R. (1915). Politychni partii: Sotsiologichne doslidzhennia oliharkhichnykh tendentsii suchasnoi demokrati [Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy]. New York: Hearst's International Library.
6. Popper, K. (1994). Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy [The Open Society and Its Enemies]. Kyiv: Osnovy.
7. P'iu Riserch Tsent (2024). Political Polarization in the United States: Trends and Impacts [Political Polarization in the United States: Trends and Impacts]. URL: <https://www.pewresearch.org>
8. Rais, A., & Traut, D. (2007). Marketynhovi viiny [Marketing Warfare]. Kyiv: Osnovy.
9. Universal Declaration of Human Rights (1948). Universal Declaration of Human Rights [Universal Declaration of Human Rights]. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
10. Vulf, R. P. (2018). U zakhyst anarkhizmu [In Defense of Anarchism] / transl. from English by O. Kotsarev. Kyiv: Nika-Tsentr.

*Стаття надійшла до редакції 02.05.2025
The article was received 02 May 2025*

СЕКЦІЯ 2

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК [316.624.3:364.63]:342.951

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-2>

ДО ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ

Легенький Микола Іванович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
legenkyj@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4179-1964

Мета. Дослідити наукові психолого-педагогічні і юридичні підходи до виявлення ознак та формулювання дефініції булінгу на підставі чого визначити шляхи удосконалення нормативно-правового забезпечення протидії вказаному негативному соціальному явищу.

Методи. Під час дослідження використовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення наукових джерел та нормативно-правових актів а також наукове прогнозування можливих наслідків реформування законодавчої бази протидії булінгу.

Результати. Важливим аспектом розгортання системи нормативно-правового забезпечення протидії булінгу є визначення його типових ознак, які можуть бути використані в якості формування відповідних дефініцій як соціально-психологічного так і нормативно-правового характеру та стати підставами для удосконалення нормативно-правового та правозастосовного забезпечення. До найвагоміших ознак булінгу пропонується віднести його суспільну небезпеку, насильницький характер, здійснення стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою з метою завдання моральної, фізичної чи іншої шкоди або емоційного приниження, наявність прямого умислу, систематичність або повторюваність, агресивність і наявність сторін, що супроводжується дисбалансом їх фізичних сил та соціального статусу.

Визначення булінгу в законодавчому полі пропонується Кодексом України про адміністративні правопорушення та Законом України «Про охорону дитинства». В той же час трактування, запропоновані вказаними нормативно-правовими актами містять суперечності, які передусім полягають у непогодженості обмеження кола учасників булінгу лише учасниками освітнього процесу чи поширення його на учасників всіх дитячих закладів. Зазначена колізія унеможливорює невідворотність відповідальності за таке діяння.

Висновки. Аналіз та узагальнення досліджень проблематики булінгу дозволяє визначити, що він розглядається як соціально небезпечне явище, яке полягає у насильстві яке здійснюється стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою з метою завдання моральної, фізичної чи іншої шкоди або емоційного приниження і передбачає наявність прямого умислу, систематичність або повторюваність, агресивність і наявність сторін, що супроводжується дисбалансом їх фізичних сил та соціального статусу. Здійснені заходи щодо удосконалення правового механізму протидії булінгу потребують удосконалення передусім в аспекті подолання існуючих правових колізій та надання йому системності та координованості.

Ключові слова: насильство та жорстоке поводження з дитиною, булінг, адміністративно-правова відповідальність, безпечне освітнє середовище.

ON THE PROBLEM OF IMPROVING THE LEGAL SYSTEM FOR COMBATING BULLYING

Legenkyi Mykola Ivanovych,
Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Constitutional and Administrative Law
State University "Kyiv Aviation Institute"
legenkyj@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4179-1964

Purpose. To investigate scientific psychological, pedagogical and legal approaches to identifying signs and formulating a definition of bullying, on the basis of which to determine ways to improve the regulatory and legal support for combating this negative social phenomenon.

Methods. The study used general scientific methods of analysis, synthesis and generalization of scientific sources and regulatory and legal acts, as well as scientific forecasting of possible consequences of reforming the legislative framework for combating bullying.

Results. An important aspect of the deployment of a system of regulatory and legal support for combating bullying is the determination of its typical signs, which can be used as the formation of relevant definitions of both a socio-psychological and regulatory and legal nature and become the basis for improving regulatory and law enforcement support. The most significant signs of bullying are its social danger, violent nature, committed against a minor or underage person or by such a person with the aim of causing moral, physical or other harm or emotional humiliation, the presence of direct intent, systematicity or repetition, aggressiveness and the presence of parties, which is accompanied by an imbalance of their physical strength and social status.

The definition of bullying in the legislative field is proposed by the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood". At the same time, the interpretations proposed by the specified regulatory legal acts contain contradictions, which primarily consist in the inconsistency of limiting the circle of participants in bullying only to participants in the educational process or extending it to participants in all children's institutions. The specified collision makes it impossible to inevitably hold accountable for such an act.

Conclusions. Analysis and generalization of research on the issue of bullying allows us to determine that it is considered a socially dangerous phenomenon, which consists in violence committed against a minor or underage person or by such a person with the aim of causing moral, physical or other harm or emotional humiliation and involves the presence of direct intent, systematicity or repetition, aggressiveness and the presence of parties, which is accompanied by an imbalance in their physical strength and social status. The measures taken to improve the legal mechanism for combating bullying require improvement, primarily in terms of overcoming existing legal conflicts and providing it with systematicity and coordination.

Key words: violence and child abuse, bullying, administrative and legal liability, safe educational environment.

Вступ. Актуальність наукових досліджень у сфері протидії булінгу визначається передусім суспільною небезпекою вказаного явища та його поширеністю. Так, за даними Міністерства освіти і науки України станом на 2024 р. 51,3 % учнів (55,9 %, дівчат і 46,2 % хлопців) коли-небудь стикалися з булінгом, а 24,7 % учнів стали мішенями булінгу з початку повномасштабного вторгнення (Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України, 2024). Відповідно до наукового аналізу проблем булінгу в освітньому середовищі та визначенню ефективних шляхів забезпечення його запобігання зверталися фахівці різних наук – педагогіки, психології, юриспруденції, публічного управління тощо.

Психолого-педагогічні аспекти протидії булінгу досліджували: О. Барліт, С. Болтівець, Н. Гончарук, С. Максименко, О. Ожійова, Л. Онуфрієва, В. Панок, І. Сидорук, В. Синьов, О. Швед та інші.

До вивчення проблематики булінгу зверталися такі фахівці в галузі юриспруденції як: І. Бухтіярова, І. Дрок, А. Жеброва, О. Іваній, В. Колпаков, А. Король, В. Крижановська, А. Кучук, І. Лантух, К. Левченко, Н. Лесько, О. Навродський, Р. Опацький,

Н. Опольська, К. Плутицька, О. Поштаренко, М. Приходько, О. Стрельченко, Л. Сукмановська, Я. Юрків та інші.

1. Визначення типових ознак та формулювання поняття булінгу

Важливим аспектом розгортання системи нормативно-правового забезпечення протидії булінгу є встановлення його типових ознак, які можуть бути використані в якості формування відповідних дефініцій як соціально-психологічного так і нормативно-правового характеру та стати підставою для визначення заходів відповідальності за його вчинення.

Так, Л. Кішлі виділяє сім ознак булінгу: 1) емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження; 2) прояв емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду; 3) непривітна і недовірлива поведінка; 4) втручання у приватне життя людини; 5) погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія; 6) намір завдати шкоду іншій людині, щоб ця людина пережила події, що завдають травму; 7) агресор займає вище становище, ніж його жертва, і, відповідно, дозволяє собі дії, що при-

нижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині (Король, 2009).

Лесько Н. відносить до основних ознак булінгу його соціальну небезпечність; умисність; тривалість та систематичність знущань (на відміну від звичайного конфлікту чи навіть бійки); агресивність та негативність поведінки, які можуть проявлятися в різних формах (фізичне та психічне насильство); прямий чи опосередкований характер дій; учинення насильства зазвичай за умови явної фізичної, психічної та будь-якої іншої переваги переслідувача; настання негативних наслідків різних видів та ін. (Лесько, 2019: 169).

Опацький Р. диференціює такі ознаки булінгу як наявність кривдника (булера); наявність жертви; наявність прямого умислу, тобто прямого бажання завдати фізичної шкоди / болю або здійснити моральне приниження жертви зазвичай у присутності свідків чи в інтернет-мережі із загальним доступом; системність; можливість третьої сторони бути свідком (спостерігачем) протиправних дій (Opatsky, 2019).

Сидорук І. визначає такі ознаки булінгу як систематичність; нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором; характер взаємостосунків переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи (Сидорук, 2015).

Лантух І. пропонує виділити такі характеристики булінгу як його негативний соціальний характер, існування в межах певної соціальної групи, виявлення через агресію членів групи до окремих її суб'єктів а також ознаки порушення групової комунікації, що призводить до міжособистісних конфліктів (Лантух, 2021).

Так, А. Кучук визначає типові ознаки булінгу, до яких відносить систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого і які мають бути врахованими в розбудові відповідної нормативно-правової бази (Кучук, 2020).

Аналізуючи запропоновані науковцями дефініції булінгу звертаємо увагу на дослідження Н. Гончарука та Л. Онуфрієвої, які розглядають його як різноаспектне явище, що виявляється у систематичних переслідуваннях особою чи групою осіб, що супроводжуються цькуванням, приниженням та залякуванням (Гончарук, Онуфрієва, 2019).

Ожйова О. визначає булінг як окремий різновид насильства, агресивної поведінки, що може виявлятися у формах фізичного булінгу, психологічного булінгу, кібербулінгу тощо (Ожйова, 2012).

Плутіцька К. під шкільним булінгом пропонує розуміти «форму навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи декількох учнів стосовно іншого(их) із використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за під-

тримки чи мовчазної згоди частини або всього колективу» та визначає такі ознаки булінгу як навмисність, систематичність, агресивність, наявність булінг-структури та дисбаланс сил між жертвою і кривдником (Плутіцька, 2017).

Опацький Р. підкреслює наявність специфічних ознак, які відрізняють булінг від інших форм дитячого насильства. До таких ознак вчений відносить наявність кривдника (булера); наявність жертви; наявність прямого умислу, який виявляється у прагненні фізичної шкоди чи болю, або здійснити моральне приниження жертви зазвичай у присутності свідків чи в інтернет-мережі із загальним доступом; системність; можливість третьої сторони бути свідком (спостерігачем) протиправних дій (Opatsky, 2019).

Визначення ознак булінгу та формулювання відповідних дефініцій в правових дослідженнях супроводжується рекомендаціями та пропозиціями стосовно удосконалення нормативно-правового та правозастосовного забезпечення. Так, О. Іваній підкреслює негативні наслідки булінгу для булера, оскільки такі дії у подальшому можуть трансформуватися у вирнення такого насильницького злочину як катування, у зв'язку з чим дослідниця підтримує пропозиції щодо зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за діяння, спрямовані на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі (катування) до 14 років, оскільки підлітки зазначеного віку здатні усвідомлювати не тільки фактичний рівень своєї поведінки, а і її соціальне значення, розуміти суспільну небезпеку та протиправність наслідків деяких злочинів.

Підвищення ефективності протидії булінгу в освітньому середовищі дослідниця вважає у забезпечення розумного балансу його каральних і виховних аспектів шляхом удосконалення правового регулювання через посилення гуманізації поряд зі збереженням виправданої суворості кримінальних заходів примусу в необхідних випадках. Підкреслюється ефективність запровадження спеціальних тренінгів, які формують у дітей способи протидії булінгу (Іваній, 2018).

Жеброва А. пропонує розглядати окремі прояви булінгу як різновид катування серед неповнолітніх виходячи з характеристики булінгу як негативної агресивної поведінки умисного характеру, яка має високий ступінь суспільної небезпеки. Дослідниця вважає, що з огляду на спільність ознак таких діянь та особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під ст. 127 КК України і кваліфікуватися як катування (Жеброва, 2016).

Приходько М. підкреслює, що мета і мотив вчинення булінгу не виступають конструктивними ознаками складу правопорушення (проступку). При цьому суб'єкт такого адміністративного правопорушення характеризується загальними та спеціальними ознаками, а його

суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини, коли учасник освітнього процесу усвідомлює протиправний характер свого діяння передбачає його шкідливі наслідки і бажає їх або свідомо допускає настання цих наслідків (Приходько, 2021).

Левченко К., Легенький М., Швед О., Легенька М. та Дунебабіна О. підкреслюють інноваційної моделі запровадження системи протидії булінгу, яка здійснюється шляхом узагальнення результатів відповідних соціально-психологічних досліджень, розроблення на їх базі ефективних систем протидії булінгу та їх закріплення в правовому полі, оскільки законодавче забезпечення протидії булінгу в Україні потребує певного коригування та вдосконалення, як і відповідна судова практика, пропонують обґрунтування системи протидії булінгу на шкільному рівні, головним чинником ефективності якої є медіація та відновні практики, а інституційною базою – служба порозуміння закладу освіти і відзначають ефективність телефонного консультування осіб, які потрапили до ситуації булінгу (Levchenko, Legenkyi, Shved, Legenka, Dunebabina, 2020).

Дрок І., аналізуючи правозастосовну практику проваджень у справах про булінг визначає ряд проблем, які негативно впливають на якість роботи, спрямованої на упередження і подолання цього явища. Зокрема дослідниця вказує на неправильну кваліфікацію вчинюваних діянь, яка полягає у кваліфікації дій винних за ч. 3 ст. 184 КУпАП (невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей), замість необхідної кваліфікації за ст. 173-4 КУпАП. Також нерідко зустрічаються недоліки складання протоколів про адміністративні правопорушення (загальність фабули без уточнення об'єктивних ознак складу адміністративного правопорушення), внаслідок чого вони повертаються судами на доопрацювання. І, нарешті, – вагомим недоліком є відсутність будь-яких належних та допустимих доказів, які підтверджували б факт вчинення особами булінгу (пояснення свідків, довідок з медичних закладів, фото-, відеоматеріалів, речових доказів тощо), внаслідок чого справи повертаються судом для доопрацювання. Вказані проблеми напряму пов'язані з недостатньою кваліфікацією відповідних службових осіб Національної поліції і можуть бути розв'язані шляхом розгортання підвищення професійної компетентності поліцейських (Дрок, 2020).

Опольська Н. визначає типові ознаки булінгу як способи вчинення адміністративного проступку, до яких відносять: 1) наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); 2) умисел; 3) протиправність; 4) енергетичний (фізичний) або інформаційний (психічний) вплив на іншого учасника освітнього процесу; 5) реалізується шляхом дії або через бездіяльність; 6) здійснюється всупереч волі жертви (потерпілого); 7) наслідком є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, обмеження свободи волевиявлення або дій потерпілого, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника

та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. Повторність або систематичність – це обтяжуюча ознака булінгу, яка передбачає суворіше покарання, а не типова ознака, як зазначено в Законі України «Про освіту» (Опольська, 2019).

2. Удосконалення нормативно-правового забезпечення протидії булінгу

Закон України «Про освіту» визначав булінг (цькування) як діяння що полягають у діях, або бездіяльності учасників освітнього процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (Закон України «Про освіту»). Однак у процесі подальшої законотворчої діяльності вказане визначення із Закону було вилучене.

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає булінг (цькування) як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого і передбачає за такі діяння покарання у вигляді штрафу від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до шістдесяти годин.

У випадку вчинення булінгу малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років передбачена адміністративна відповідальність батьків або осіб, які їх замінюють у вигляді штрафу в розмірі від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від сорока до шістдесяти годин.

Також передбачена відповідальність за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу у вигляді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку (Кодекс України про адміністративні правопорушення).

Закон України «Про охорону дитинства» пропонує найбільш сучасне визначення булінгу, під яким розуміється психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, тобто будь-яке умисне діяння (дія або бездіяльність), у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, яке систематично вчиняється особою стосовно дитини, з якою вони є учасниками одного колективу, або дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпі-

лої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків (Закон України «Про охорону дитинства»).

Звертаємо увагу, що визначення, запропоноване в цьому законі є спробою більш широкого трактування булінгу через його поширення за межі освітнього середовища. Водночас таке трактування вступає в протиріччя з нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення, який чітко вказує, що булінг є діянням учасників освітнього процесу. Але булінг має місце не тільки в закладах освіти, але і в колективах інших сфер – фізичної культури і спорту, оздоровлення та відпочинку дітей, культури тощо, де проводять свій час з різною метою діти.

Вказана ситуація стала наслідком спроб законотворців впровадити процедури захисту від подібних ситуацій, які мають місце у вищезазначених дитячих закладах. Але законодавчі зміни, які б поширювали поняття булінгу на нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини у вказаних сферах через зазначені протиріччя були б неефективними. Саме тому законодавець залишив поняття булінгу за сферою освіти, визначивши подібні проступки, які мають місце в дитячих закладах поняттям насильства та жорстокого поводження з дітьми, оскільки воно більш широке, ніж поняття булінгу.

Вказані новації були здійснені шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми». Зокрема запропоноване вже наведене визначення булінгу, оскільки таке поняття попереднім варіантом Закону не застосовувалося взагалі, передбачені програми для дітей, або інших осіб, які вчинили, або постраждали від булінгу чи стали його свідками. Перша програма спрямована на зміну насильницької поведінки особи, яка вчинила булінг (цькування), формування у неї нової, неагресивної психологічної моделі поведінки у приватних стосунках, відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, а друга передбачає комплекс заходів, спрямованих на позбавлення емоційної залежності, невпевненості у собі та формування у особи, яка постраждала від булінгу (цькування) або стала його свідком, здатності відстоювати власну гідність, захищати свої права у приватних стосунках, у тому числі за допомогою уповноважених органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Суб'єктами, відповідальними за виконання вказаних програм визначені місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Також передбачені механізми унеможливлення насильства та жорстокого поводження з дитиною у закладах (установах), молодіжних центрах, дитячих та молодіжних громадських об'єднаннях, інших громадських об'єднаннях, що є суб'єктами молодіжної роботи та у колективах яких перебувають діти (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми»).

Внесені зміни до Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей», якими основні

принципи та напрями державної політики у сфері оздоровлення та відпочинку дітей доповнені положенням про унеможливлення насильства та жорстокого поводження з дитиною, її дискримінації за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності. Права та обов'язки батьків або інших законних представників розширені за рахунок можливості подавати керівнику дитячого закладу оздоровлення та відпочинку усні або письмові заяви (скарги, повідомлення) про випадки насильства або жорстокого поводження з дитиною та вимагати невідкладного (протягом однієї доби з моменту надходження) реагування на такі випадки, а обов'язки та відповідальність працівників дитячого закладу оздоровлення та відпочинку доповнені положенням щодо формування середовища, вільного від насильства та жорстокого поводження з дитиною та вимогою у разі виявлення ознак насильства або жорстокого поводження з дитиною вжиття невідкладних заходів для його припинення, надання за потреби домедичної допомоги, виклику бригади екстреної (швидкої) медичної допомоги та звернення до органів Національної поліції України а також повідомлення керівника закладу оздоровлення та відпочинку та принаймні одного з батьків або інших законних представників дитини, яка вчинила насильство або жорстоке поводження, та дитини, яка постраждала від насильства або жорстокого поводження. Відповідним чином розширені повноваження керівника закладу оздоровлення та відпочинку (Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей»).

Аналогічні доповнення внесені і до законів України «Про фізичну культуру і спорт» (Закон України «Про фізичну культуру і спорт») та «Про культуру». При цьому останній Закон, виходячи з загальносуспільного потенціалу культури звертає увагу на формування ненасильницької культури та поваги до прав і свобод людини в суспільстві (Закон України «Про культуру»).

Змінам піддано і Закон України «Про освіту» шляхом вилучення з нього вже згаданого визначення поняття булінгу. Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності доповнено положенням щодо унеможливлення насильства, жорстокого поводження з дитиною, її дискримінації за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності. Відповідним чином розширені повноваження засновника та керівника закладу освіти. Передбачена наявність положення про запобігання і протидію насильству та жорстокому поводженню з дітьми в закладі освіти та прозорість його оприлюднення. Натомість з переліку необхідних документів вилучені план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти, порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування). В ряді норм термін булінг замінено

поняттям жорстокого поводження з дітьми (Закон України «Про освіту»).

У той же час освітнє законодавство оперує і поняттям булінгу. У Законі України «Про освіту» булінг визнається в якості фактору, що унеможливорює безпечне освітнє середовище, на центральний орган виконавчої влади у сфері освіти покладається розроблення та затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти, порядку реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу а також узагальнення та оприлюднення інформації про випадки булінгу (цькування) в закладах освіти, протидія булінгу передбачена у повноваженнях державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, органів місцевого самоврядування та суб'єктів громадського контролю у сфері освіти. Визначені завдання протидії булінгу, які покладені на психологічну службу та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти. Також визначено, що освітній омбудсмен аналізує дотримання законодавства стосовно учасників освітнього процесу, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

Прогресивність аналізованих законодавчих змін, спрямованих на забезпечення протидії насильству і жорстокого поводження з дитиною певною мірою нівелюється зниженням уваги до проблем булінгу та його подолання. Насамперед це стосується самого визначення вказаного поняття, яке не відображає всієї повноти й сутності цього явища, а наведена дефініція характеризується відсутністю правової визначеності. Мають місце суперечності, які полягають у тому, що законодавчі зміни передбачають нові положення Закону України «Про охорону дитинства», щодо програм для дітей та інших осіб, які вчинили булінг (цькування), та програм для дітей та інших осіб, які постраждали від булінгу (цькування) або стали його свідком, а з тексту Закону України «Про освіту» положення, що стосуються булінгу (цькування) вилучаються.

І чи не найголовнішою правовою колізією є суперечності між внесеними змінами та нормами ст. 1734 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що унеможливають невідворотність відповідальності за таке діяння.

Таким чином, аналіз та узагальнення досліджень проблематики булінгу дозволяє визначити, що він розглядається як соціально небезпечне явище, яке полягає у насильстві яке здійснюється стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою з метою завдання моральної, фізичної чи іншої шкоди або емоційного приниження і передбачає наявність прямого умислу, систематичність або повторюваність, агресивність і наявність сторін, що супроводжується дисбалансом їх фізичних сил та соціального статусу.

Здійснені заходи щодо удосконалення правового механізму протидії булінгу потребують удосконалення передусім в аспекті подолання існуючих правових колізій та надання йому системності та координованості.

Дослідження та аналіз цієї проблеми є важливими для розробки дієвих механізмів запобігання булінгу, захисту постраждалих та формування безпечного освітнього середовища. Це сприятиме не лише дотриманню прав людини в освіті, а й формуванню здорового соціального клімату в суспільстві загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Причини булінгу: результати масштабного дослідження в українських школах. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/news/prychyny-bulinh-rezultaty-masshtabnoho-doslidzhenia-v-ukrainskykh-shkolakh> (дата звернення: 18.02.2025).
2. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1-2 (13). С. 84–93. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
3. Лесько Н. В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. 489 с.
4. Opatsky R. M. Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). Т. 2. С. 144–147.
5. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1. С. 169–173. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/6578> (дата звернення: 19.02.2025).
6. Ірина Лантух. Огляд доктринальних та законодавчих джерел із питання інтерпретації поняття «булінг». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 55–60. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6849/1/10.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
7. Кучук А. М. Булінг: перший український досвід. *Актуальні питання взаємодії суб'єктів, які мають здійснювати заходи з реагування та профілактики на випадки насильства у закладах освіти* : матеріали І Міжрегіонального науково-практичного форуму (м. Дніпро, 27 травня 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 95–98.
8. Гончарук Н. М., Онуфрієва Л. А. Психологічні засади булінгу в юнацькому віці. *Psychological Journal*. 2019. № 2 (22). С. 25–39. URL: <https://apsijournal.com/index.php/psychjournal/article/view/507> (дата звернення: 19.02.2025).
9. Ожійова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2012. 20 с.
10. Плутницька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 29. Т. 2. С. 78–80. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc29/part_2/21.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
11. Opatsky R. M. Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). Т. 2. С. 144–147. URL: http://pjjv.nuoua.od.ua/v4-2_2019/30.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
12. Іваній О. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 107–110. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fc6cf5e6-c33a-4b1f-8a7d-427365a98d34/content> (дата звернення: 19.02.2025).
13. Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Жеброва-Анастасія-Олександрівна.pdf> (дата звернення: 20.02.2025).
14. Приходько М. В. Суб'єкт та суб'єктивна сторона юридичного складу адміністративного правопорушення (проступку) за булінг (цькування). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 187–189. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/47.pdf (дата звернення: 18.02.2025).

15. Levchenko K., Legenkyi M., Shved O., Legenka M., Dunebabina O. Social and Legal Mechanisms for Prevention and Counteraction to Bullying in Youth Environment. *III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence 2020*. Atlantis Press. P. 183–191. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32539/1/12593722_bulling.pdf (дата звернення: 18.02.2025).
16. Ірина Дрок. Проведення у справах про булінг. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 7. С. 149–152. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/26.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
17. Наталя Опольська. Булінг: юридичний склад адміністративного проступку. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 101–106. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/18.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
18. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Редакція від 16.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20240816#Text> (дата звернення: 20.02.2025).
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1–212-24) від 07.12.1984 № 8073-X. Редакція від 01.02.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 20.02.2025).
20. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. Редакція від 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 20.02.2025).
21. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми : Закон України від 06.06.2024 № 3792-IX. Поточна редакція. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-20#n9> (дата звернення: 24.02.2025).
22. Про оздоровлення та відпочинок дітей : Закон України від 04.09.2008 № 375-VI. Редакція від 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
23. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.11.1993 № 3808-XII. Редакція від 06.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
24. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. Редакція від 06.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#n56> (дата звернення: 24.02.2025).
25. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Редакція від 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n2126> (дата звернення: 20.02.2025).

REFERENCES:

1. Prychyny bulinhu: rezultaty masshtabnoho doslidzhennia v ukraïnskykh shkolakh [Causes of bullying: results of a large-scale study in Ukrainian schools]. *Ofitsiyni sait Ministerstva osvity i nauky Ukrainy – Official website of the Ministry of Education and Science of Ukraine*. URL: <https://mon.gov.ua/news/prychyny-bulinhu-rezultaty-masshtabnoho-doslidzhennia-v-ukraïnskykh-shkolakh> (date of application: 18.02.2025).
2. Korol A. Prychyny ta naslidky yavyscha bulinhu [Causes and consequences of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini*. 2009. № 1-2 (13). S. 84–93 [Restorative Justice in Ukraine. 2009. No. 1-2 (13). Pp. 84–93]. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf (date of application: 20.02.2025).
3. Lesko N. V. Administrativno-pravove zabezpechennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zakhystu ditei vid nasyilstva ta inshykh protypravnykh dii [Administrative and legal support for the formation and implementation of state policy in the field of protecting children from violence and other illegal actions]: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07. Lviv, 2019. 489 s. [Dissertation ... Doctor of Law: 12.00.07. Lviv, 2019. 489 p.].
4. Opatsky R. M. Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2019. Vyp. 4 (29). T. 2. S. 144–147 [Prykarpattya Legal Bulletin. 2019. Issue 4 (29). Vol. 2. P. 144–147].
5. Sydoruk I. Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bullying as a current socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Shkidoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. 2015. № 1. S. 169–173 [Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka Eastern European National University. 2015. No. 1. P. 169–173]. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/6578> (date of application: 19.02.2025).
6. Iryna Lantukh. Ohliad doktrynalnykh ta zakonodavchykh dzherel iz pytannia interpretatsii poniattia “bulinh” [Review of doctrinal and legislative sources on the issue of interpreting the concept of “bullying”]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2021. № 2. S. 55–60 [Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. 2021. No. 2. P. 55–60]. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6849/1/10.pdf> (date of application: 19.02.2025).
7. Kuchuk A. M. Bulinh: pershyi ukrainskyi dosvid [Bullying: the first Ukrainian experience]. *Aktualni pytannia vzaiemodii subiektiv, yaki maiut zdiisniuvaty zakhody z reahuvannia ta profilaktyky na vypadky nasyilstva u zakladakh osvity: materialy I Mizhrehionalnoho naukovy-praktychnoho forumu (m. Dnipro, 27 trav. 2020 r.)*. Dnipro, 2020. S. 95–98 [Current issues of interaction between entities that must implement measures to respond to and prevent cases of violence in educational institutions: materials of the 1st Interregional Scientific and Practical Forum (Dnipro, May 27, 2020). Dnipro, 2020. Pp. 95–98].
8. Honcharuk N. M., Onufrieva L. A. Psykholohichni zasady bulinhu v yunatskomu vitsi [Psychological foundations of bullying in adolescence]. *Psychological Journal*. 2019. № 2 (22). S. 25–39 [Psychological Journal. 2019. No. 2 (22). P. 25–39]. URL: <https://apsjournal.com/index.php/psyjournal/article/view/507> (date of application: 19.02.2025).
9. Ozhiova O. M. Shkilne nasyilstvo: sutnist, vydy, profilaktyka: avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk: spets. 22.00.04. Kharkiv: Khark. nats. un-t vnutr. sprav, 2012. 20 s. [School violence: essence, types, prevention: author's abstract. dissertation ... candidate of social sciences: special 22.00.04. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs, 2012. 20 p.].
10. Plutytska K. M. Pidkhody do rozuminnia bulinhu yak formy shkilnoho nasyilstva [Approaches to understanding bullying as a form of school violence]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya “Yurydsprudentsiia”*. 2017. № 29. T. 2. S. 78–80 [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series “Jurisprudence”. 2017. No. 29. Vol. 2. P. 78–80]. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc29/part_2/21.pdf (date of application: 19.02.2025).
11. Opatsky R. M. Bulling and its Neighborhood: a Comparative Aspect. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2019. Vyp. 4 (29). T. 2. S. 144–147 [Prykarpattya Legal Bulletin. 2019. Issue 4 (29). Vol. 2. P. 144–147]. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v4-2_2019/30.pdf (date of application: 19.02.2025).
12. Ivani O. Sotsialna ta kryminalno-pravova kharakterystyka bulinhu [Social and criminal-legal characteristics of bullying]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya “Yurydychni nauky”*. 2018. Vyp. 3. T. 2. S. 107–110 [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series “Legal Sciences”. 2018. Issue 3. Vol. 2. Pp. 107–110]. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fc6cf5e6-c33a-4b1f-8a7d-427365a98d34/content> (date of application: 19.02.2025).
13. Zhebrova A. O. Bulinh yak riznovyd katuvan sered nepovolnitnikh [Bullying as a type of torture among minors]. URL: <https://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Жеброва-Анастасія-Олександрівна.pdf> (date of application: 20.02.2025).
14. Prykhodko M. V. Subiekt ta subiektyvna storona yurydychnoho skladu administrativnoho pravoporushennia (prostupku) za bulinh (tskuvannia) [Subject and subjective side of the legal structure of an administrative offense (misdemeanor) for bullying]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2021. № 9. S. 187–189 [Legal Scientific Electronic Journal. 2021. No. 9. P. 187–189]. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/47.pdf (date of application: 18.02.2025).
15. Levchenko K., Legenkyi M., Shved O., Legenka M., Dunebabina O. Social and Legal Mechanisms for Prevention and Counteraction to Bullying in Youth Environment. *III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence 2020*. Atlantis Press. S. 183–191. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32539/1/12593722_bulling.pdf (date of application: 18.02.2025).

16. Iryna Drok. Provadhennia u spravakh pro bulinh [Proceedings in bullying cases]. *Pidpriemstvo, gospodarstvo i pravo*. 2020. № 7. S. 149–152 [*Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. No. 7. P. 149–152]. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/26.pdf> (date of application: 19.02.2025).

17. Natalia Opolska. Bulinh: yurydychnyi sklad administratyvnoho prostupku [Bullying: the legal nature of an administrative offense]. *Pidpriemstvo, gospodarstvo i pravo*. 2019. № 10. S. 101–106 [*Entrepreneurship, Economy and Law*. 2019. No. 10. P. 101–106]. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/18.pdf> (date of application: 19.02.2025).

18. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII. Redaktsiia vid 16.08.2024 [On Education: Law of Ukraine dated 05.09.2017 No. 2145-VIII. Edition dated 16.08.2024]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20240816#Text> (date of application: 20.02.2025).

19. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia (statti 1–212-24) vid 07.12.1984 № 8073-X. Redaktsiia vid 01.02.2025 [Code of Ukraine on Administrative Offenses (Articles 1–212-24) dated 07.12.1984 No. 8073-X. Revision dated 01.02.2025]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (date of application: 20.02.2025).

20. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 № 2402-III. Redaktsiia vid 01.01.2025 [On the Protection of Childhood: Law of Ukraine dated 26.04.2001 No. 2402-III. Edition dated 01.01.2025]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (date of application: 20.02.2025).

21. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zapobihannia nasyilstvu ta unemozhlyvlennia zhorstokoho

povodzhennia z ditmy: Zakon Ukrainy vid 06.06.2024 № 3792-IX. Potochna redaktsiia [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Prevention of Violence and the Elimination of Cruelty to Children: Law of Ukraine dated 06.06.2024 No. 3792-IX. Current version]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-20#n9> (date of application: 24.02.2025).

22. Pro ozdorovlennia ta vidpochynok ditei: Zakon Ukrainy vid 04.09.2008 № 375-VI. Redaktsiia vid 15.11.2024 [On the improvement and recreation of children: Law of Ukraine dated 04.09.2008 No. 375-VI. Edition dated 15.11.2024]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17#Text> (date of application: 24.02.2025).

23. Pro fizychnu kulturu i sport: Zakon Ukrainy vid 24.11.1993 № 3808-XII. Redaktsiia vid 06.10.2024 [On Physical Culture and Sports: Law of Ukraine dated 24.11.1993 No. 3808-XII. Edition dated 06.10.2024]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (date of application: 24.02.2025).

24. Pro kulturu: Zakon Ukrainy vid 14.12.2010 № 2778-VI. Redaktsiia vid 06.10.2024 [On Culture: Law of Ukraine dated 14.12.2010 No. 2778-VI. Edition dated 06.10.2024]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#n56> (date of application: 24.02.2025).

25. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII. Redaktsiia vid 01.01.2025 [On education: Law of Ukraine dated 05.09.2017 No. 2145-VIII. Revision dated 01.01.2025]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n2126> (date of application: 20.02.2025).

Стаття надійшла до редакції 10.03.2025

The article was received 10 March 2025

СЕКЦІЯ 3 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.431:343.1/.28/.29-044.337(100:477)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-3>

РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ НА ОСНОВІ СТАНДАРТІВ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНА МОДЕЛЬ ДОКТРИНАЛЬНОЇ РЕФОРМИ

Бухтоярова Валерія Вадимівна,
аспірантка кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
vvkhrystiuk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2994-5097

Актуальність теми. В умовах збройної агресії проти України особливої ваги набуває необхідність перегляду чинного кримінального законодавства у сфері протидії експлуатації людини відповідно до міжнародних стандартів, зокрема практики Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини. Зростання випадків системного сексуального та трудового поневолення цивільного населення в умовах збройного конфлікту вимагає нормативного реагування, що ґрунтується на міжнародно визнаних правових засадах.

Мета. Метою дослідження є формування доктринальної моделі реформування кримінального законодавства України, що передбачає гармонізацію з практикою Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини у частині кваліфікації експлуатаційних правопорушень, з урахуванням контексту збройного конфлікту.

Методи. У дослідженні застосовано компаративний, системно-структурний та формально-юридичний методи, що дозволили зіставити положення Кримінального кодексу України з міжнародними кримінально-правовими стандартами, а також проаналізувати правозастосовну практику Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини щодо експлуатації особи.

Результати. На основі індикативних матриць встановлено, що чинна редакція ст. 438 КК України не забезпечує належного охоплення воєнних злочинів, пов'язаних з експлуатацією. Визначено необхідність запровадження Концепції адаптації Кримінального кодексу України до вимог Римського статуту та Конвенції про захист прав людини.

Висновки. Запропонована модель реформування дозволяє посилити кримінально-правові гарантії захисту особи, зменшити ризики порушень Конвенції у національній правозастосовній практиці та забезпечити інтеграцію України в європейський і міжнародний правовий простір.

Ключові слова: міжнародні злочини, кваліфікація, експлуатація, міжнародне гуманітарне право, правова адаптація, індикативна матриця.

REFORM OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF COMBATING HUMAN EXPLOITATION BASED ON INTERNATIONAL CRIMINAL LAW STANDARDS: AN INTERDISCIPLINARY MODEL OF DOCTRINAL REFORM

Bukhtoiarova Valeriia Vadymivna,
Postgraduate Student at the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
vvkhrystiuk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2994-5097

Relevance of the Topic. In the context of armed aggression against Ukraine, the need to revise current criminal legislation in the field of combating human exploitation in accordance with international standards has become increasingly urgent, particularly with regard to the jurisprudence of the International Criminal Court

and the European Court of Human Rights. The growing incidence of systemic sexual and labor enslavement of civilians during armed conflict necessitates a normative response grounded in internationally recognized legal principles.

Purpose. The aim of the study is to develop a doctrinal model for reforming Ukraine's criminal legislation, which would ensure its harmonization with the practice of the International Criminal Court and the European Court of Human Rights in the qualification of exploitation-related offenses, taking into account the context of armed conflict.

Methods. The study employs comparative, systemic-structural, and formal-legal methods, which enable a juxtaposition of the provisions of the Criminal Code of Ukraine with international criminal law standards, as well as an analysis of the case law of the International Criminal Court and the European Court of Human Rights regarding the exploitation of individuals.

Results. Based on indicative matrices, the study establishes that the current version of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine does not adequately cover war crimes related to exploitation. The necessity of introducing a Concept for the Adaptation of the Criminal Code of Ukraine to the requirements of the Rome Statute and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is substantiated.

Conclusions. The proposed reform model strengthens criminal law guarantees for the protection of individuals, reduces the risks of Convention violations in national legal practice, and facilitates Ukraine's integration into the European and international legal space.

Key words: international crimes, legal qualification, exploitation, international humanitarian law, legal adaptation, indicative matrix.

Вступ. Перспективи вдосконалення кримінального законодавства України у сфері протидії незаконній експлуатації людини на основі компаративного аналізу практики Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) формують підґрунтя для системної адаптації національного правового поля з урахуванням міжнародних стандартів та актуальних викликів, зумовлених триваючою збройною агресією російської федерації проти України. Гуманітарна та правова реальність, у якій перебуває держава, зумовлює потребу у всебічному переосмисленні чинних механізмів кримінально-правового реагування на діяння, пов'язані з експлуатацією особи, особливо в умовах збройного конфлікту, тимчасової окупації, системного насильства з боку держави-агресора та численних порушень фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права.

1. Системна невідповідність кримінального законодавства України міжнародним стандартам у сфері протидії експлуатації людини: виклики воєнного часу

Кримінальний кодекс України містить низку статей, спрямованих на захист особи від порушень у мирний час і лише ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни», безпосередньо інтегрує положення міжнародного гуманітарного права в національну кримінально-правову систему. Проте вказана стаття має загальний характер і не розкриває повністю специфічні прояви експлуатації людини в умовах збройного конфлікту, які можуть набувати системного, організованого характеру, зокрема сексуальне рабство, примус до проституції, використання дітей у воєнних діях, примусову працю, залучення цивільних до ворожих дій або використання їх як живого щита.

Указане свідчить про потребу в оновленні та розширенні законодавчої конструкції ст. 438 КК України з урахуванням міжнародно-правових підходів до кримінального переслідування воєнних злочинів. Така модернізація має передбачати чітке нормативне закріплення контекстуального еле-

менту (наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту), визначення спеціального суб'єкта злочину (військовослужбовець, представник окупаційної адміністрації), конкретизацію об'єкта посягання (цивільне населення, осіб, що не беруть участі у бойових діях), а також визнання міжнародного характеру такого діяння.

Крім того, важливим кроком на шляху адаптації законодавства України з європейськими стандартами є інституалізація правових понять, які на сьогодні залишаються поза межами нормативної конкретизації у національному кримінальному праві. Наприклад, кримінальне законодавство Республіки Польща вже містить дефініцію систематичного насильства як обтяжуючої обставини примусу (ст. 191) (Станіч, 2016: 77). Це положення має вагоме значення для протидії латентним формам експлуатації, зокрема в ситуаціях, коли потерпіла особа внаслідок психологічного тиску або соціально-економічної залежності не усвідомлює власного жертвенного статусу. У свою чергу, кримінальне законодавство Литовської Республіки містить чітке положення про кримінальну відповідальність за вербування, використання та мобілізацію дітей у збройних конфліктах (ст. 105) (Менченя, 2021: 71). Такий підхід може бути імплементований в Україні шляхом запровадження окремої норми, що передбачатиме кримінальну відповідальність за вербування осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, з метою їх участі в бойових діях. Така ініціатива відповідатиме положенням ст. 77 (2) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. (Організація Об'єднаних Націй, 1977).

Оцінюючи перспективи вдосконалення кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини, зокрема в умовах збройного конфлікту, слід наголосити на необхідності комплексного та стратегічного підходу до подальшої правової реформи. Імплементация найкращих практик зазначених держав, адаптованих до українського правового, безпекового та гуманітарного контексту, має ґрунтуватися не лише на фор-

мальному запозиченні правових конструкцій, але й на всебічному інституційному, термінологічному, процедурному та доктринальному узгодженні національного законодавства із міжнародними стандартами та зобов'язаннями України.

Одним із ключових напрямів такої реформи має стати розробка окремої глави Кримінального кодексу України, присвяченої злочинам міжнародного характеру, з чіткою типологізацією складів воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Це дозволить забезпечити системність, правову визначеність та ефективне розмежування таких діянь від загальнокримінальних правопорушень. У контексті ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду (Закон України № 3909-IX від 21.08.2024) (Верховна Рада України, 2024), формування такої глави має стати ключовим етапом гармонізації кримінального законодавства з положеннями ст.ст. 6–8 Римського статуту, які встановлюють ознаки геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

Національна модель має передбачати не лише криміналізацію зазначених діянь, але й визнання їх міжнародного характеру за наявності відповідного зв'язку із збройним конфліктом. З цією метою доцільним є внесення змін до ст. 438 Кримінального кодексу України або ж ухвалення окремих норм, які б містили чітке формулювання контекстуального елементу як необхідної ознаки складу воєнного злочину – відповідно до положень міжнародного гуманітарного права та практики Міжнародного кримінального суду (зокрема у справах «Прокурор проти Жермена Катанги» (International Criminal Court, 2009a) «Прокурор проти Томаса Лубанги Діло» (International Criminal Court, 2009b), «Прокурор проти Домініка Онгвена» (ЮрФем, 2022).

Окремої уваги потребує також уніфікація термінології, що є важливою передумовою забезпечення системної узгодженості кримінального законодавства. Зокрема, такі поняття, як «експлуатація», «примус», «контекст збройного конфлікту», «злочини проти людяності», «військовополонені», мають бути нормативно визначені з урахуванням відповідних міжнародно-правових джерел. Йдеться про Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них, Римський статут, Конвенцію про права дитини 1989 р., а також акти Ради Європи та Європейського Союзу.

2. Індикативні матриці та концептуальна модель правової рецепції: інтеграція практики МКС і ЄСПЛ у процес реформування українського кримінального права

Враховуючи сучасні виклики у сфері міжнародного кримінального права, пов'язані з необхідністю ефективного реагування на злочини міжнародного характеру, найбільш важливим кроком до реформування національного кримінального законодавства вбачається імплементація прецедентної практики Міжнародного кримінального суду як джерела тлумачення норм міжнародного кримінального права в межах національ-

ної правозастосовної системи. На сьогодні в Україні відсутній дієвий механізм інтеграції правових позицій міжнародних судових інституцій у національну практику. У зв'язку з цим доцільно закріпити в Кримінальному процесуальному кодексі України положення, які б дозволяли прямо використовувати прецедентну практику МКС під час тлумачення складів злочинів міжнародного характеру – з урахуванням Римського Статуту (Міжнародний кримінальний суд, 1998), документа Elements of Crimes (International Criminal Court, 2002), та розробити спеціальні методичні рекомендації для судів.

У якості стратегічного заходу можна розглядати розробку єдиної методології кваліфікації злочинів міжнародного характеру з урахуванням контекстуального елементу, на основі практики МКС та досвіду правозастосування у країнах-учасниках.

З огляду на зазначене, доцільним видається представлення першого етапу гармонізації національного кримінального законодавства із системою Міжнародного кримінального суду у вигляді індикативної матриці відповідності положень Кримінального кодексу України до стандартів, встановлених Римським статутом, Документом про елементи злочинів та прецедентною практикою МКС¹ (див. табл. 1).

Такий формат дозволяє не лише наочно ідентифікувати розбіжності та прогалини у чинному кримінально-правовому регулюванні, а й слугує концептуальною основою для подальшого доктринального та нормативного моделювання у напрямі імплементації міжнародних стандартів кримінальної відповідальності.

Запропоновані зміни спрямовані не лише на зміцнення захисту прав і свобод особи, але й на забезпечення правової визначеності у кваліфікації діянь, що становлять злочини міжнародного характеру, зокрема тих, що мають ознаки експлуатації в умовах збройного конфлікту.

Концептуальний приклад можливої правової рецепції, що ґрунтується на компаративному аналізі та спрямована на осмислення оптимальних моделей правового регулювання у сфері протидії експлуатації людини – про формування нормативно-орієнтованих зразків і доктринальних орієнтирів, а не про буквальне відтворення законодавчих механізмів у структурі Кримінального кодексу України.

У цьому сенсі відповідні пропозиції можуть бути розглянуті як елемент доктринального

¹ Індикативна матриця відповідності положень Кримінального кодексу України до практики Міжнародного кримінального суду – це аналітичний правовий інструмент, що являє собою структуровану таблицю порівняльного аналізу, яка дозволяє встановити рівень відповідності норм національного кримінального законодавства України положенням Римського статуту, Документа про елементи злочинів (Elements of Crimes) та прецедентній практиці Міжнародного кримінального суду. Така матриця застосовується для виявлення прогалин, дублювань, колізій або нормативної фрагментарності в Кримінальному кодексі України щодо складів міжнародних злочинів – геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів – із метою подальшої гармонізації національного права з міжнародними стандартами кримінальної відповідальності.

Таблиця 1

Індикативна матриця відповідності положень Кримінального кодексу України до практики Міжнародного кримінального суду

Категорія злочину (МКС)	Статті Римського статуту	Ключові елементи складу	Відповідна норма КК України	Відповідність	Коментар
Геноцид	Ст. 6	Намір знищити групу; вбивство, насильство тощо	Ч. 1 ст. 442	Часткова	Не охоплено весь спектр форм геноциду
Злочини проти людяності	Ст. 7	Систематичні дії проти цивільного населення	Ст. 438, інші – розпорошені	Відсутня	Відсутній системний підхід
Воєнні злочини – сексуальне насильство	Ст. 8 (2) (b) (xxii)	Зґвалтування, сексуальне рабство	Ст. 152–156, 438	Часткова	Не враховано контекст конфлікту
Вербування дітей у збройні сили	Ст. 8 (2) (b) (xxvi)	До 15 років – участь у бойових діях	Відсутня	Відсутня	Потребує законодавчого закріплення
Примусова праця	Ст. 8 (2) (a) (vii), (b) (xviii)	Примус без виправданої підстави	Ст. 149, 438	Часткова	Контекст конфлікту не відображено
Живий щит	Ст. 8 (2) (b) (xxiii)	Використання цивільних як щит	Відсутня	Відсутня	Потребує прямої криміналізації
Депортація / насильницьке переміщення	Ст. 7 (1) (d), 8 (2) (a) (vii)	Примусове переміщення	Відсутня	Відсутня	Не охоплено в ККУ
Сексуальне рабство	Ст. 7 (1) (g), 8 (2) (b) (xxii)	Поневолення у сексуальному аспекті	Немає окремого складу	Відсутня	Потребує спеціального закону

бачення перспектив подальшої трансформації кримінального законодавства України у відповідь на сучасні гуманітарно-правові виклики. Їх реалізація можлива лише за умов глибокого наукового осмислення, досягнення фахового консенсусу серед експертного середовища, забезпечення публічної легітимності в межах демократичного законотворчого процесу, а також ретельного правового моделювання з урахуванням національного контексту та чинних міжнародно-правових зобов'язань України.

Окрему, принципово важливу складову стратегії вдосконалення національного кримінального законодавства України становить необхідність його гармонізації з міжнародно-правовими стандартами у сфері захисту прав людини, зокрема в контексті зменшення кількості випадків оскарження рішень національних судів до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Україна вже тривалий час перебуває у полі юрисдикції ЄСПЛ як держава-учасниця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що покладає на неї обов'язок ефективно впроваджувати положення Конвенції у національне законодавство та судову практику.

Системна адаптація кримінального права з вимогами Конвенції передбачає не лише формальне узгодження змісту кримінально-правових норм із положеннями цього міжнародного договору, а й забезпечення механізмів їхнього реального та ефективного застосування в межах національної правозастосовної практики. Особливого значення у цьому контексті набуває орієнтація на усталені правові позиції ЄСПЛ, які формують стандарт належного правосуддя, що має бути обов'язковим елементом кримінального процесу в Україні.

Пріоритетним напрямом у процесі такої гармонізації слід визначити перегляд чинних

кримінально-правових норм на предмет їх відповідності принципу правової визначеності, вимогам справедливого судового розгляду, презумпції невинуватості, заборони катувань, права на свободу та особисту недоторканність, а також забезпечення ефективного засобу юридичного захисту (ст.ст. 3–7, 13 Європейської конвенції з прав людини).

Практика ЄСПЛ свідчить, що основними підставами для визнання порушень Конвенції у кримінальних справах є недоліки в законодавчому регулюванні. Серед них – відсутність чітко визначених елементів складу кримінального правопорушення (що суперечить принципу “lex certa” (початок визначеності)), надмірна широта дискреції органів правопорядку, непропорційність або невиправданість передбачених санкцій, недотримання процесуальних гарантій на досудовому етапі, а також порушення стандартів захисту вразливих груп – жінок, дітей, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб та постраждалих від збройного конфлікту.

Таким чином, у межах запропонованого підходу доцільно представити результати оцінки ризику порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄСПЛ) через аналіз відповідності національних кримінально-правових норм ст.ст. 3–7 і 13 Конвенції із застосуванням спеціально розробленої матриці відповідності, яка дозволяє ідентифікувати потенційно проблемні норми та сформулювати напрями їхнього нормативного удосконалення² (див. табл. 2).

² У сучасному правовому дискурсі індикативна матриця відповідності (compliance mapping matrix) виступає як аналітичний інструмент, який дозволяє співвіднести норми національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, насамперед із практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), сформованою на основі тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Таблиця 2

Індикативна матриця відповідності положень Кримінального кодексу України до практики Європейського суду з прав людини

Стаття КК України	Ключові порушення	Аналогічні справи ЄСПЛ	Рекомендації щодо гармонізації
149 (Торгівля людьми)	Невизначеність елементів складу злочину, відсутність чіткого тлумачення експлуатації	S. M. v. Croatia (2020)	Уточнення поняття «експлуатація», імплементація ст. 4 Конвенції та Факультативного протоколу 2000 р.
154 (Примушення до вступу в статевий зв'язок)	Відсутність кваліфікованих ознак, недостатній обсяг захисту вразливих категорій осіб	M. C. v. Bulgaria (2003)	Визначення спеціальних ознак щодо потерпілих, інкорпорація практики M. C. v. Bulgaria
438 (Порушення законів та звичаїв війни)	Узагальненість диспозиції, відсутність спеціалізованих складів за видами експлуатації	Kononov v. Latvia (2010)	Створення окремих складів воєнних злочинів з урахуванням Римського статуту та елементу контексту
127 (Катування)	Невідповідність стандартам заборони катувань (ст. 3 Конвенції)	Kudla v. Poland (2000), Afanasyev v. Ukraine (2005)	Визначення катування згідно з практикою ЄСПЛ, запровадження абсолютної заборони
371 (Завідомо незаконне затримання, привід, арешт або тримання під вартою)	Порушення гарантій свободи та особистої недоторканності (ст. 5 Конвенції)	Nevmerzhitsky v. Ukraine (2005)	Нормативна конкретизація процедур затримання та арешту, відповідність ст. 5 Конвенції

На основі аналізу, здійсненого за допомогою індикативних матриць, одним із перспективних напрямів удосконалення національного законодавства слід вважати розробку системного правового інструменту – Концепції приведення кримінального законодавства України у відповідність до усталеної практики МКС, ЄСПЛ та стандартів Європейської конвенції з прав людини. Такий документ міг би стати основою для доктринального, законодавчого та правозастосовного оновлення й включати: огляд типових порушень прав людини, зафіксованих міжнародними судовими інстанціями; аналіз положень Кримінального кодексу України, які потенційно можуть спричинити порушення Конвенції; конкретизовані пропозиції щодо законодавчих змін з урахуванням практики МКС, ЄСПЛ, висновків Венеційської комісії та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи; механізми запобігання повторним порушенням через розвиток національної судової практики, зокрема у формі роз'яснень Верховного Суду, рекомендацій Вищої ради правосуддя, а також відповідної навчальної роботи з фахівцями системи правосуддя.

Отже, інституційне забезпечення відповідності кримінального законодавства міжнародним стандартам передбачає обов'язкове залучення фахівців з міжнародного права до процесу нормотворчості, а також створення при Міністерстві юстиції України або Верховній Раді України постійно діючого дорадчого органу з питань адаптації національного законодавства до практики МКС, ЄСПЛ та положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Висновки. Реформування кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту вимагає комплексного підходу, що поєднує імплементацію норм міжнародного гуманітарного права, практики Міжнародного кримінального суду та Євро-

пейського суду з прав людини. Ключовими напрямами виступають: оновлення ст. 438 КК України з урахуванням контекстуального елементу та спеціального суб'єкта; уніфікація правової термінології; нормативне закріплення складів злочинів міжнародного характеру; а також інтеграція прецедентної практики МКС у національну правозастосовну систему. Запровадження індикативних матриць і концепції правової адаптації дозволить забезпечити правову визначеність і відповідність Кримінального кодексу України міжнародним стандартам.

ЛІТЕРАТУРА:

- Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року : Протокол ; ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 10.04.2025).
- Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
- Кримінальний кодекс Литовської Республіки / пер. з лит. К. В. Менченя ; за ред. О. В. Коротюк. Київ : ОВК, 2021. С. 71.
- Кримінальний кодекс Республіки Польща / пер. з пол. В. С. Станіч ; за ред. В. Л. Менчинського. Київ : ОВК, 2016. С. 77.
- Онгвен: огляд рішення Міжнародного кримінального суду. *Jurfem* : офіційний сайт. URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/Онгвен_огляд-рішення_МКС.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
- Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 10.04.2025).
- Elements of Crimes. International Criminal Court. 2011. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).
- Katanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/07). International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KatangaEng.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).
- Lubanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/06). International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/LubangaEng.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).

REFERENCES:

1. Organizatsiia Obiednanykh Natsii (1977). Dodatkovyi Protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku [Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I), of 8 June 1977]. Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
2. Verkhovna Rada Ukrainy (2024). Zakon Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Rymskoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho” vid 21 serpnia 2024 r. № 3909-IX [Law of Ukraine “On the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and its amendments” of August 21, 2024 No. 3909-IX]. Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>
3. Litovs’ka Respublika (2021). Kryminal’nyi kodeks Litovs’koi Respubliki / per. z lyt. K. V. Menchenia; za red. O. V. Korotiuk [Criminal Code of the Republic of Lithuania / transl. from Lithuanian by K. V. Menchenia; ed. by O. V. Korotiuk]. Kyiv: OVK.
4. Pol’shcha (2016). Kryminal’nyi kodeks Respubliki Pol’shcha / per. z pol. V. S. Stanish; za red. V. L. Menchyns’koho [Criminal Code of the Republic of Poland / transl. from Polish by V. S. Stanish; ed. by V. L. Menchynskyi]. Kyiv: OVK.
5. Jurfem (2022). Ongven: ohliad rishennia Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu [Ongwen: Overview of the judgment of the International Criminal Court]. Jurfem – Ukrainian Women Lawyers Association. URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/Онгвен_огляд-рішення_МКС.pdf
6. Mizhnarodnyi kryminalnyi sud (1998). Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu vid 17 lypnia 1998 r. [Rome Statute of the International Criminal Court of July 17, 1998]. Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
7. International Criminal Court (2011). Elements of crimes. The Hague: ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>
8. International Criminal Court (n.d.). Katanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/07). The Hague: ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KatangaEng.pdf>
9. International Criminal Court (n.d.). Lubanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/06). The Hague: ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/LubangaEng.pdf>

Стаття надійшла до редакції 15.04.2025
The article was received 15 April 2025

УДК 343.223:343.343.5

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-4>

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА/АБО ЗВІЛЬНЮЮТЬ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

Гавловська Аліна Олександрівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
ahavlovska@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-7973-7560

У цій статті **поставлено за мету** дослідження юридичних обставин, за яких військовослужбовець може бути звільнений від кримінальної відповідальності за СЗЧ та обставин, що виключають кримінальну відповідальність за даний вид військових кримінальних правопорушень.

Для досягнення задекларованої мети та отримання належних результатів, використано таку сукупність методів: аналіз нормативно-правових актів, системний метод, формально-логічний метод, метод тлумачення норм права, функціональний метод. **Результати та висновки такої діяльності.** Визначено, що СЗЧ посягає на порядок несення військової служби та негативно впливає на боєздатність ЗСУ та інших військових формувань, а також на обороноздатність держави загалом. Розмежовано дві групи обставин, що впливають на юридичну долю військовослужбовця, який вчинив СЗЧ – обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння та обставини, що звільняють від кримінальної відповідальності.

Встановлено, що за наявності обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, діяння хоча формально й містить ознаки злочину, проте не визнається злочинним, оскільки втрачає свою суспільну небезпечність та/або протиправність. Здійснено поділ цих обставин на ті, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності діяння, ті, що виключають кримінальну протиправність діяння, та ті, що виключають одночасно суспільну небезпечність і протиправність. До недоліків правового регулювання застосування норм, що виключають кримінальну відповідальність за СЗЧ, віднесено непряме застосування загальних норм кримінального законодавства до специфічних військових правопорушень та складність визначення втрати діянням суспільної небезпечності або його «легалізації» в умовах воєнного стану.

Визначено, що механізм звільнення за СЗЧ базується на положеннях законодавства, які передбачають можливість звільнення військовослужбовця, який вперше вчинив таке діяння, за умови його добровільного з'явлення із зізнанням та повідомлення всіх обставин вчинення, а також відсутності умислу на повне ухилення від військової служби. Зазначено, що в практиці звільнення від кримінальної відповідальності в період воєнного стану можуть враховуватися такі обставини, як вчинення Серед недоліків правового регулювання звільнення від кримінальної відповідальності виділено розмитість критеріїв визначення умислу на повне ухилення від військової служби, що може призвести до суб'єктивізму в правозастосуванні.

Запропоновано напрями вдосконалення правового регулювання, включаючи створення детальних роз'яснень для правозастосовних органів, забезпечення єдності судової практики, проведення тренінгів для військових юристів, законодавче закріплення чітких критеріїв оцінки умислу та розвиток реабілітаційних програм для військовослужбовців.

Ключові слова: самовільне залишення частини або місця служби, кримінальна відповідальність, обставини, що виключають кримінальну відповідальність, обставини, що звільняють від кримінальної відповідальності, військові кримінальні правопорушення.

CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE CRIMINAL LIABILITY AND/OR RELEASE FROM CRIMINAL LIABILITY FOR UNAUTHORIZED LEAVING PART OR PLACE OF SERVICE

Havlovskaya Alina Oleksandrivna,
Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
ahavlovskaya@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-7973-7560

This article aims to investigate legal circumstances in which a serviceman may be exempted from criminal liability for HRS and circumstances that exclude criminal liability for this type of military criminal offenses.

To achieve the declared purpose and obtain the proper results, the following set of methods was used: analysis of normative legal acts, systemic method, formal-logical method, method of interpreting the rules of law, functional method. Results and conclusions of such activity. It is determined that the SCR is on the order of military service and has a negative impact on the combat capability of the Armed Forces and other military formations, as well as the defense capability of the state as a whole. There are two groups of circumstances that affect the legal fate of the serviceman who committed the HSC – circumstances that exclude criminal unlawfulness of the act and circumstances that are released from criminal liability.

It is established that in the presence of circumstances that exclude criminal unlawfulness of the act, the act, although formally contains signs of crime, is not recognized as criminal because it loses its public danger and/or illegality. These circumstances were divided into those that exclude the criminal degree of public danger of act, those that exclude criminal illegality of the act, and those that exclude at the same time public danger and illegality. The disadvantages of legal regulation of the application of norms that exclude criminal liability for HRS include the indirect application of general rules of criminal legislation to specific military offenses and the complexity of determining the loss of public danger or its "legalization" in the conditions of martial law.

It is determined that the mechanism of dismissal for the HCP is based on the provisions of the legislation, which provide for the possibility of dismissal of a serviceman who for the first time committed such an act, provided that he voluntarily appeared with confession and notification of all the circumstances of the commission, as well as the lack of intent for complete evasion of military service. It is stated that in the practice of criminal liability during the martial law, such circumstances may be taken into account as the deficiencies of legal regulation of exemption from criminal liability have the blurred criteria for determining intent for complete evasion of military service, which can lead to subjectivism in law enforcement.

The directions of improvement of legal regulation, including the creation of detailed explanations for law enforcement agencies, ensuring the unity of jurisprudence, conducting trainings for military lawyers, legislative consolidation of clear criteria for assessing intent and development of rehabilitation programs for military personnel are proposed.

Key words: unauthorized leaving of a part or place of service, criminal liability, circumstances that exclude criminal liability, circumstances that are released from criminal liability, military criminal offenses.

Вступ. Самовільне залишення частини або місця служби (далі – СЗЧ), що передбачене ст. 407 Кримінального кодексу України («Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу в разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрадження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця» (Верховна Рада України, 2021)), є одним із видів військових кримінальних правопорушень, правова природа якого визначається тим, що це діяння посягає на порядок несення військової служби, встановлений законодавством і військовими статутами, та має наслідки, які можуть серйозно підірвати боєздатність, дисципліну і моральний дух Збройних Сил України та інших військових формувань (далі – ЗСУ). Особливий негативний вплив СЗЧ має на оборотоздатність

держави, оскільки ефективна оборона країни можлива лише за умови наявності боєздатної, дисциплінованої та повністю укомплектованої армії, а масові або навіть поодинокі випадки СЗЧ, особливо в умовах агресії, ослаблюють військовий потенціал держави та її здатність протистояти зовнішнім загрозам, що підриває довіру суспільства до армії та держави, може мати негативний вплив на мобілізаційні процеси та загальну національну безпеку. Як зауважують Н. В. Коломієць та Є. Ю. Лугина військові правопорушення, в т. ч. СЗЧ, «становлять ризик втрати достатньої обороноздатності, що в контексті сучасної російсько-української війни означає втрату можливості зберігати мир та державність» (Коломієць, Лугина, 2024: 580). Так, за даними Офісу Генерального прокурора з початку повномасштабного вторгнення було обліковано 168 319 випадків СЗЧ (2022 – 6183, 2023 – 16 515, 2024 – 66 240, 2025 – 79 381, рис. 1) (Офіс Генерального

прокурора, 2025), що свідчить про критичне зростання даного виду кримінального правопорушення та демонструє глибоку системну кризу в особовому складі ЗСУ, яке вимагає стратегічного перегляду кадрової, організаційної та психологічної політики в ЗСУ.

Метою статті є дослідження юридичних обставин, за яких військовослужбовець може бути звільнений від кримінальної відповідальності за СЗЧ та обставин, що виключають кримінальну відповідальність за даний вид військових кримінальних правопорушень.

Для досягнення задекларованої мети та отримання належних результатів, використано таку сукупність методів: аналіз нормативно-правових актів, системний метод, формально-логічний метод, метод тлумачення норм права, функціональний метод.

1. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність за СЗЧ

За наявності обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, діяння, що формально містить ознаки злочину, не визнається злочинним, оскільки втрачає свою суспільну небезпечність та протиправність. Як зауважує Ю. В. Баулін «обставини, що виключають злочинність діяння, свідчать про відсутність у вчиненому особою діянні або соціального змісту злочину (притаманної йому кримінальній ступені суспільної небезпечності), або його юридичної форми (відсутності кримінальної протиправності, тобто передбаченості в КК), або того та іншого одночасно» (Баулін, 2014: 134).

Розділ VIII КК України «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння» визначає умови, за яких вчинок, що формально має ознаки злочину, визнається правомірним і не тягне за собою кримінальної відповідальності, оскільки в ньому відсутня суспільна небезпечність та/або протиправність, що є необхідними елементами злочину (Верховна Рада України, 2021). Відповідно до положень КК України до таких обставин відносяться: необхідна оборона

(ст. 36 КК України), уявна оборона (ст. 37 КК України), затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38 КК України), крайня необхідність (ст. 39 КК України), фізичний або психічний примус (ст. 40 КК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України), виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 41-1 КК України) (Верховна Рада України, 2021).

На думку Ю. В. Бауліна умовно всі обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння поділяють на: «1) обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; 2) обставини, що виключають кримінальну протиправність (передбаченість у КК) вчиненого діяння; 3) обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність вчиненого діяння» (Баулін, 2014: 134).

Розкриємо більш детально характеристики обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

1. *Обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння.* Відповідно до даного виду обставин діяння, хоча формально й містити ознаки злочину, втрачає свою суспільну небезпечність до такого ступеня, що не може вважатися злочинним, тобто, шкода, яка могла б бути заподіяна або потенційно спричинена, є настільки незначною або виправданою, що суспільство не вважає її гідною кримінального покарання. Обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння фокусуються на якісній і кількісній характеристиці шкоди, яку спричиняє діяння, та на його загальній оцінці з позиції суспільної доціль-

Рис. 1. Динаміка самовільного залишення частини за період 2022 р. – травень 2025 р.

ності, так, діяння може бути «протиправним» у формальному сенсі (порушувати норму), але не «суспільно небезпечним» у кримінально-правовому розумінні.

2. *Обставини, що виключають кримінальну протиправність вчиненого діяння.* Цей підхід акцентує увагу на тому, що діяння, вчинене за певних обставин, не є протиправним у кримінально-правовому сенсі, оскільки закон прямо дозволяє або навіть схвалює таку поведінку, тобто, хоча діяння може виглядати як злочин, воно насправді таким не є таким, бо законодавець передбачив винятки із загальної заборони та «легалізацію» певних дій. Обставини, що виключають кримінальну протиправність вчиненого діяння стосуються формально-юридичної сторони діяння.

3. *Обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність вчиненого діяння.* Це синтетичний підхід, відповідно до якого обставини, які виключають злочинність діяння, одночасно усувають як його суспільну небезпечність, так і його кримінальну протиправність. Відсутність одного з елементів складу злочину (протиправності та/або суспільної небезпечності) робить діяння незлочинним.

До прикладів обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння у випадку СЗЧ можемо віднести такі:

- діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України) (Верховна Рада України, 2021): наприклад, військовослужбовець, що виконує завдання у тилу ворога, змушений відійти з місця несення служби для отримання життєво важливої інформації, ризикуючи бути звинуваченим у СЗЧ, але такі дії вкрай необхідні для успіху операції та збереження життя інших військових, хоча є ризик формального порушення, мета є суспільно корисною, а ризик виправданий;

- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України) (Верховна Рада України, 2021): наприклад, військовослужбовець, діючи за завданням контррозвідки, залишає частину для налагодження контакту з ворожими агентами з метою виявлення та нейтралізації їхньої мережі, хоча формально це може виглядати як СЗЧ, дії здійснюються в рамках спеціального завдання, спрямованого на забезпечення національної безпеки.

На нашу думку, недоліками правового регулювання застосування норм, які визначають обставини, що виключають кримінальну відповідальність за СЗЧ, є: 1) непряме застосування загальних норм КК України до СЗЧ, оскільки обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння є загальними для всіх злочинів, а їх застосування до специфічних військових правопорушень, таких як СЗЧ, вимагає детального аналізу і адаптації, оскільки відсутній вичерпний перелік або чіткі керівні принципи для інших обставин у контексті СЗЧ; 2) теоретичний поділ обставин на ті, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності, кримінальну протиправність, або поєднують обидва аспекти зумовлює те, що на прак-

тиці визначення, чи втратило діяння суспільну небезпечність до ступеня незлочинності, або чи є воно «легалізованим» законодавцем, може бути складним і потребувати конкретизації в умовах воєнного стану саме для військових кримінальних правопорушень.

2. Обставини, які звільняють від кримінальної відповідальності за СЗЧ

Механізм звільнення від кримінальної відповідальності за СЗЧ базується на ч. 4 ст. 407 КК України, яка передбачає, що військовослужбовець, який вперше вчинив діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо він добровільно з'явився із зізнанням та повідомив про всі обставини вчинення злочину, а також якщо він не мав умислу на повне ухилення від військової служби (Верховна Рада України, 2021). У практиці звільнення від кримінальної відповідальності за СЗЧ у період воєнного стану в Україні такими обставинами може бути зокрема, вчинення вперше СЗЧ, перебування складних життєвих обставинах, дія під впливом стресу або психологічного тиску, усвідомлення помилковості своїх дій і виявлення бажання продовжити службу в складі ЗСУ та ін.

Механізм звільнення від кримінальної відповідальності за СЗЧ або дезертирство за умови добровільного повернення був вперше введений в Україні 20.08.2024, що стало відповіддю на виклики повномасштабної війни та необхідність стимулювати військовослужбовців до повернення до ЗСУ. Так, у ст. пн. 1 п. 1 Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» від 20.08.2024 № 12095-IX вперше закріплено норму відповідно до якої «Особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст.ст. 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» (Верховна Рада України, 2024).

Слід зауважити, що звільнення від кримінальної відповідальності за СЗЧ не звільняє від відповідальності за інші можливі злочини, він може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення військової дисципліни, кожен випадок розглядається індивідуально, а рішення залежить від сукупності індивідуальних обставин конкретного випадку СЗЧ.

На нашу думку, недоліками правового регулювання застосування норм, що визначають

обставини, які звільняють від кримінальної відповідальності за СЗЧ, є те, що хоча ст. 407 КК України та Закон № 12095-IX передбачають звільнення від кримінальної відповідальності у випадку добровільного повернення військовослужбовця у військову частину чи місце служби за умови відсутності умислу на повне ухилення від військової служби, критерії визначення такого умислу залишаються розмитими, тому законодавче закріплення або чітке тлумачення даних понять могли б уникнути суб'єктивізму в правозастосуванні.

Висновки. Кримінально-правова кваліфікація СЗЧ, як одного з видів військових кримінальних правопорушень, виявляє його глибоку деструктивну природу, що посягає на фундаментальні засади функціонування ЗСУ, підриває встановлений порядок несення військової служби, становить значну загрозу боездатності підрозділів, руйнує дисципліну та негативно впливає на моральний дух особового складу. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах воєнного стану, оскільки масові випадки СЗЧ можуть суттєво послаблювати оборонний потенціал держави і її спроможність ефективно протистояти зовнішній агресії.

Аналіз вітчизняного кримінального законодавства дозволяє чітко розмежувати дві принципово важливі групи обставин, що впливають на юридичну долю військовослужбовця, який вчинив СЗЧ:

1. Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, у відповідності до яких, незважаючи на формальну відповідність ознакам злочину, діяння не визнається злочинним внаслідок втрати ним суспільної небезпечності та/або протиправності. До таких обставин можуть відноситися ситуації, пов'язані з виправданим ризиком, виконанням спеціального завдання, крайньою необхідністю, фізичним або психічним примусом, або ж виконанням наказу, що є загальними для всього кримінального права.

2. Обставини, що звільняють особу від кримінальної відповідальності. На відміну від першої категорії, тут факт вчинення злочину має місце, проте держава, з огляду на певні умови, ухвалює рішення про недоцільність застосування кримінального покарання. Ключовим прикладом такого механізму в контексті СЗЧ є положення ч. 4 ст. 407 КК України, яке передбачає можливість звільнення від відповідальності для військовослужбовців, які вперше вчинили СЗЧ, за умови їхнього добровільного повернення із зізнанням, повідомлення всіх обставин вчиненого та відсутності умислу на повне ухилення від служби. Цей механізм, вперше введений Законом України № 12095-IX від 20.08.2024, став важливим інструментом адаптації правової політики до умов повномасштабного вторгнення р на територію України, оскільки відображає прагнення держави стимулювати військовослужбовців до повернення до ЗСУ, враховуючи при цьому такі фактори, як складні життєві обставини, стрес або психологічний тиск, що могли спонукати до СЗЧ.

Напрямами вдосконалення правового регулювання обставин, що виключають кримі-

нальну відповідальність та/або звільнюють від кримінальної відповідальності за СЗЧ є: створення детальних роз'яснень для правозастосовних органів щодо застосування загальних норм Розділу VIII КК України до випадків СЗЧ з урахуванням специфіки військової служби та умов воєнного стану; забезпечення єдності судової практики у визначенні та застосуванні обставин, що виключають кримінальну відповідальність за СЗЧ, щоб уникнути суб'єктивного тлумачення та забезпечити рівність перед законом; проведення тренінгів і семінарів для військових юристів, слідчих та суддів з питань застосування даних норм, з акцентом на аналізі реальних кейсів та міждисциплінарному підході (наприклад, із залученням психологів для оцінки психічного стану військовослужбовця який вчинив СЗЧ під впливом стресу); законодавче закріплення чітких критеріїв, що дозволяють об'єктивно оцінювати наявність чи відсутності умислу на повне ухилення від військової служби, зокрема, включати перелік факторів, які слід враховувати (тривалість відсутності, спроби виходу на зв'язок, причини СЗЧ, поведінка після залишення частини тощо); розвиток не реабілітаційних та адаптаційних програм для військовослужбовців, які повернулися після СЗЧ, що може включати психологічну допомогу, соціальну підтримку та адаптацію до умов служби після перенесеного стресу, що було б важливим кроком у відповідь на «глибоку системну кризу в особовому складі» ЗСУ; подальше вдосконалення правових норм з урахуванням унікальних викликів воєнного стану, що можуть спонукати до СЗЧ (наприклад, хаос на полі бою, відсутність зв'язку, тимчасове роз'єднання з підрозділом та ін.), для яких застосування загальних норм може бути не об'єктивними без спеціальних уточнень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875> (дата звернення: 12.04.2025).
2. Коломієць Н. В., Лугина Є. Ю. Кримінально-правова характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання*. 2024. № 2. С. 579–584. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303704/295741> (дата звернення: 14.04.2025).
3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovo-gorozsliduvannya-2> (дата звернення: 30.05.2025).
4. Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 132–148. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6126/1/Baulin_132-148.pdf (дата звернення: 19.04.2025).
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закону України від 20.08.2024 № 12095-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> (дата звернення: 17.04.2025).

REFERENCES:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine] vid 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875> [in Ukrainian].
2. Kolomiets N. V., Luhyna Ye. Iu. Kryminalno-pravova kharakterystyka samovilnoho zalyshennia viiskovoi chastyny abo mistsia sluzhby. Analiz obiektyvnykh i subiektyvnykh oznak [Criminal characteristics of unauthorized abandonment of a military unit or place of service. Analysis of objective and subjective features]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo: Elektronne naukovye vydannia*. 2024. № 2. S. 579–584. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303704/295741> [in Ukrainian].
3. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia [On registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. *Ofis Heneralnoho prokurora*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareiestrovani-kryminalni-pravoporushennia-ta-rezultaty-ikh-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].
4. Baulin Yu. V. Obstavyny, shcho vykliuchaiut zlochynnist diiania [Circumstances that exclude crime]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. 2014, № 1 (2). S. 132–148. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6126/1/Baulin_132-148.pdf [in Ukrainian].
5. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy, Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakoniv Ukrainy shchodo vdoskonalennia kryminalnoi vidpovidalnosti za zlochyny proty vstanovlenoho poriadku nesennia abo prokhodzhennia viiskovoi sluzhby pid chas dii voiennoho stanu [On amendments to the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine and other laws of Ukraine on improvement of criminal liability for crimes against the established procedure for carrying out or passing military service during the action of martial law]: Zakonu Ukrainy vid 20.08.2024 № 12095-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.06.2025
The article was received 20 June 2025

УДК [327.5-043.2:343.431-048.66]:343(100:477)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-5>

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ ПІДХОДІВ ДО ЗАБОРОНИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Гладенко Олександр Миколайович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
OHLadenko@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-5864-420X

Актуальність теми. Необхідність осмислення історичних витоків правових стандартів у сфері заборони експлуатації людини зумовлюється потребою їх подальшого вдосконалення в умовах збройних конфліктів. В умовах війни в Україні, зокрема масових переміщень населення, функціонування окупаційного режиму на тимчасово захоплених територіях, виникають нові, адаптовані до сучасних реалій форми експлуатації. Це потребує критичного переосмислення усталених норм міжнародного гуманітарного права, зіставлення їх з історичним досвідом і виявлення концептуальної спадкоємності в системі правового регулювання. У цьому контексті історія міжнародних збройних конфліктів першої половини XX століття виступає джерелом не лише нормативного змісту, а й практичних висновків, що можуть бути використані для вдосконалення національних та міжнародних механізмів захисту особи.

Мета. Метою статті є висвітлення ролі міжнародних збройних конфліктів першої половини XX століття у формуванні правових підходів до заборони експлуатації людини в міжнародному кримінальному праві та національному законодавстві. Особливу увагу приділено нормативній еволюції після Першої та Другої світових війн, кодифікації правових стандартів у Женевських конвенціях, діяльності міжнародних трибуналів і закріпленні положень у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду.

Методи. У дослідженні застосовано історико-правовий метод для аналізу передумов формування міжнародно-правових норм, компаративний метод – застосований для порівняння міжнародних і національних правових підходів до кваліфікації експлуатації в умовах збройного конфлікту, а також формально-юридичний підхід для тлумачення норм міжнародних договорів. Міждисциплінарний підхід використано для поєднання елементів міжнародного гуманітарного, кримінального, конституційного та трудового права у контексті правового регулювання заборони експлуатації.

Результатами дослідження є встановлення визначального впливу практики масової експлуатації людей під час збройних конфліктів першої половини XX століття на формування норм міжнародного гуманітарного та кримінального права щодо заборони рабства, примусової праці, сексуального поневолення та залучення дітей до воєнних дій. Окреслено, яким чином міжнародні стандарти вплинули на структурні зміни у національному кримінальному законодавстві.

Висновки. Воєнний досвід XX століття продовжує впливати на зміст міжнародно-правових стандартів щодо заборони експлуатації людини. Історичний аналіз дає змогу критично оцінити ефективність чинних правових норм, зокрема в умовах сучасних збройних конфліктів, а також слугує підставою для перегляду й уточнення кваліфікуючих ознак і вдосконалення національного законодавства з урахуванням гібридних викликів сучасності.

Ключові слова: примусова праця, сексуальне рабство, воєнні злочини, міжнародні трибунали, дитяча експлуатація.

THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY ON THE FORMATION OF APPROACHES TO THE PROHIBITION OF HUMAN EXPLOITATION IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW AND NATIONAL LEGISLATION

Hladenko Oleksandr Mykolaiovych,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor at the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
OHLadenko@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-5864-420X

Relevance of the topic. *The need to comprehend the historical origins of legal standards concerning the prohibition of human exploitation arises from the necessity to improve and adapt them in the context of armed conflicts. Amidst the war in Ukraine, including large-scale displacement of the population and the functioning of occupation regimes in temporarily seized territories, new forms of exploitation emerge, adapted to contemporary realities. This requires a critical reassessment of established norms of international humanitarian law, their comparison with historical experience, and the identification of conceptual continuity within the legal regulation system. In this context, the history of international armed conflicts of the first half of the 20th century serves as a source not only of normative content but also of practical insights that can inform the improvement of both national and international mechanisms for the protection of the individual.*

Purpose. *The article aims to highlight the role of international armed conflicts of the first half of the 20th century in shaping legal approaches to the prohibition of human exploitation in international criminal law and national legislation. Particular attention is paid to the normative evolution following the First and Second World Wars, the codification of legal standards in the Geneva Conventions, the work of international tribunals, and the consolidation of relevant provisions in the Rome Statute of the International Criminal Court.*

Methods. *The research employs the historical-legal method to analyze the prerequisites for the development of international legal norms, the comparative method to juxtapose international and national legal approaches to the qualification of exploitation during armed conflict, and the formal-legal method to interpret the provisions of international treaties. An interdisciplinary approach is also used to integrate elements of international humanitarian, criminal, constitutional, and labor law in the context of regulating the prohibition of exploitation.*

Results. *The study identifies the decisive influence of the practice of mass human exploitation during armed conflicts in the first half of the 20th century on the formation of norms in international humanitarian and criminal law regarding the prohibition of slavery, forced labor, sexual enslavement, and the involvement of children in hostilities. It outlines how international standards have contributed to structural changes in national criminal legislation.*

Conclusions. *The wartime experience of the 20th century continues to shape international legal standards concerning the prohibition of human exploitation. Historical analysis enables a critical evaluation of the effectiveness of current legal norms, particularly in the context of contemporary armed conflicts, and serves as a basis for revising and refining qualifying elements and improving national legislation in response to the hybrid challenges of the present day.*

Key words: *forced labor, sexual slavery, war crimes, international tribunals, child exploitation.*

Вступ. Проблематика заборони експлуатації людини в умовах збройного конфлікту є однією з ключових у формуванні системи міжнародного кримінального та гуманітарного права, оскільки безпосередньо стосується захисту основоположних прав і свобод особи людини. Особливого значення це питання набуло в контексті міжнародних збройних конфліктів першої половини XX століття, зокрема Першої та Другої світових війн, у ході яких мали місце масштабні та систематичні порушення прав людини: примусове залучення цивільного населення до праці, сексуальне поневолення, насильницькі депортації, а також використання дітей у збройних формуваннях.

Історичними прикладами таких практик є створення у нацистській Німеччині розгалуженої системи примусової праці, що охопила понад 12 мільйонів цивільних осіб з окупа-

них країн Європи, та політика сексуального рабства, яку реалізовувала Японська імперія на окупованих територіях (Zwangsarbeit 1939–1945, 2025). Аналогічні прояви експлуатації неповнолітніх простежуються в межах діяльності структур «Гітлер'югенду» в Третьому Рейху та залучення дітей до Червоної армії, що свідчить про практику використання дітей у військових цілях з обох боків конфлікту (The National WWII Museum, 2025; Війна очима дитини, 2018).

Такі явища стали не лише предметом морального й політичного осуду міжнародною спільнотою, але й правовим підґрунтям для створення спеціалізованих інституцій міжнародного кримінального правосуддя. Зокрема факти масової експлуатації було враховано при заснуванні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945), Токійського трибуналу (1946), а також при

розробленні фундаментальних актів міжнародного гуманітарного права – Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів до них 1977 р. Згодом ці положення знайшли своє закріплення у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р., який визначає експлуатацію людини як злочини проти людяності.

Особливу актуальність дослідження зумовлює його контекстуалізація на тлі сучасної збройної агресії російської федерації проти України, яка супроводжується масштабними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права: насильницьке переміщення цивільного населення, сексуальне насильство, залучення цивільних осіб до виконання воєнних функцій, а також використання неповнолітніх у бойових діях. У цьому контексті історичний досвід не лише набуває нового значення, а й визначає необхідність перегляду та вдосконалення існуючих правових механізмів відповідальності за експлуатаційні правопорушення.

1. Історико-правовий контекст формування законодавства з протидії експлуатації людини

Міжнародні збройні конфлікти першої половини XX століття, насамперед Перша (1914–1918) та Друга світова війна (1939–1945), стали безпрецедентними за масштабами та тяжкістю порушень прав людини, значна частина яких набула системного характеру. Серед цих порушень особливе місце посідає експлуатація цивільного населення, що охоплювала трудову мобілізацію в умовах окупаційного режиму, сексуальне поневолення, депортації, утримання осіб у концентраційних таборах, використання дітей у складі збройних формувань. Саме ці явища зумовили необхідність вироблення міжнародно-правових стандартів захисту людини та стали історичним підґрунтям для формування міжнародних механізмів запобігання експлуатації особи в умовах збройного конфлікту.

У роки Першої світової війни проблема примусової праці цивільного населення вперше набула широкого міжнародного розголосу. Зокрема, окупаційна адміністрація Німецької імперії активно залучала місцеве населення на захоплених територіях Північної Франції, Бельгії, Польщі та Литви до виконання робіт на користь армії. Як чоловіки, так і жінки примусово використовувалися в інфраструктурних, будівельних і транспортних проєктах, що супроводжувалося свавільним обмеженням свободи пересування, відсутністю оплати праці та системними порушеннями гідності людини. Уже на цьому етапі відбулося формування політики використання цивільного населення як ресурсу війни – тенденції, що в подальшому буде інституціоналізована в практиках тоталітарних режимів міжвоєнного періоду.

У період Другої світової війни масштаби примусової праці досягли безпрецедентного рівня – нацистська Німеччина організувала систематичне залучення мільйонів осіб з окупованих територій Європи до примусової праці в промисловості, сільському госпо-

дарстві та інших секторах економіки. Загалом до завершення війни понад 12 мільйонів осіб були змушені працювати на користь Третього Рейху (Zwangsarbeit 1939–1945, 2025). Праця здійснювалася в умовах постійного насильства, катувань, відсутності медичного забезпечення та елементарних умов існування. Визначальною рисою цієї форми експлуатації стало її масове застосування як інструменту колоніального та ідеологічного підпорядкування населення.

Окрім масштабного застосування примусової праці, Друга світова війна характеризувалася систематичним сексуальним рабством, яке здійснювала японська імперська армія в межах так званої системи «жінок для втіхи» – щонайменше 200 000 жінок, які були примусово залучені до сексуального поневолення як на території Японії, так і на окупованих нею землях. Переважна більшість цих жінок походила з Кореї, Китаю, Філіппін, Індонезії та інших країн Східної та Південно-Східної Азії (Хсу, 1993). Примусові до проституції здійснювалося під безпосереднім контролем військових структур, що засвідчує не лише масовість, а й високий рівень організованості цього виду експлуатації. У подальшому питання правової відповідальності Японії за ці діяння набуло широкого міжнародного резонансу, зокрема в контексті обговорення прав жертв на компенсацію та офіційне вибачення з боку держави.

Жертвами експлуатації в умовах збройних конфліктів ставали також діти. У період Другої світової війни на території Радянського Союзу неповнолітні активно залучалися до участі в бойових діях, часто виконуючи функції розвідників, зв'язкових, санітарів або допоміжного персоналу у складі військових підрозділів. Свідчення очевидців, зібрані у збірці «Війна очима дитини», вказують на численні приклади залучення підлітків до фронтової діяльності, що, з огляду на сучасні міжнародно-правові стандарти, має розцінюватися як порушення норм гуманітарного права щодо захисту дітей в умовах збройного конфлікту (Війна очима дитини, 2018).

Аналогічні практики спостерігалися й у нацистській Німеччині, де члени молодіжної організації «Гітлер'югенд» брали безпосередню участь у бойових діях, особливо на завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. Накази про мобілізацію неповнолітніх, зокрема з боку вищого військово-політичного керівництва, фактично легітимізували залучення дітей до збройної боротьби (The National WWII Museum, 2021).

Сукупний аналіз наведених фактів свідчить, що експлуатація цивільного населення в умовах міжнародних збройних конфліктів першої половини XX століття мала системний, масовий і багатоаспектний характер. Її жертвами ставали чоловіки, жінки та діти, які перебували під контролем окупаційних або тоталітарних режимів. Масштаби, характер і тяжкість таких порушень прав людини стали одним із ключових чинників, що зумовили потребу в розробленні міжнародно-правових механізмів превенції експлуатації та встановлення відповідальності за відповідні діяння. Саме ці прак-

тики заклали підґрунтя для формування доктрини захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, що згодом була кодифікована в положеннях Женевських конвенцій 1949 р. та розвинена в нормах сучасного міжнародного кримінального права, зокрема у Римському Статуті 1998 р.

Реалізацією цього імперативу стало заснування перших механізмів міжнародної кримінальної юрисдикції, які знайшли інституційне втілення у створенні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945) та Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу в Токіо (1946).

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі став першим інституціоналізованим органом міжнародного правосуддя, який заклав правові засади для розгляду експлуатаційного поводження з цивільним населенням як воєнних злочинів і злочинів проти людяності. У п. (b) ст. 6 Статуту трибуналу до воєнних злочинів віднесено, зокрема, «депортацію на примусову працю цивільного населення окупованих територій», а також «вбивства, жорстоке поводження, депортацію на примусову працю або з будь-якою іншою метою» (Верховний Суд, 2024). Зазначені положення фактично започаткували міжнародне визнання примусової праці як злочину, що посягає на гідність особи та суперечить імперативним нормам міжнародного права.

Водночас у Статуті Нюрнберзького трибуналу відсутнє чітке правове визначення сексуального насильства як самостійної форми злочину проти людяності або воєнного злочину. Часткове заповнення цієї прогалини відбулося в межах діяльності Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (Токійський трибунал), який, розглядаючи події в Нанкіні (1937), визнав факти масового сексуального насильства, вчиненого японськими військовими. Свідчення про масові зґвалтування, жорстоке поводження та вбивства жінок стали складовою частиною обвинувачень, виснутих проти політичного та військового керівництва Японії.

Таким чином, практика Токійського трибуналу створила важливий прецедент, що послужив основою для подальшого юридичного закріплення сексуального насильства, зокрема сексуального рабства, як міжнародного злочину. Це отримало нормативне оформлення у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду, де в ст. 7 (1) (g) сексуальне рабство, примус до проституції та інші форми сексуального насильства були прямо визнані злочинами проти людяності (Міжнародний кримінальний суд, 1998).

Таким чином, аналіз міжнародно-правового розвитку свідчить, що досвід міжнародних збройних конфліктів першої половини ХХ століття – насамперед Першої та Другої світових воєн – справив фундаментальний вплив на формування сучасних механізмів заборони експлуатації людини. Широкомасштабні практики примусової праці, сексуального рабства, депортацій та залучення дітей до збройних дій стали каталізатором для кодифікації норм міжнародного гумані-

тарного та кримінального права. Унаслідок чого було створено нормативну основу, яка втілюється в положеннях Женевських конвенцій 1949 р., Додаткових протоколів 1977 р. та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Ці документи закріпили обов'язок держав не лише забезпечувати захист цивільного населення в умовах конфлікту, а й криміналізувати експлуатаційні практики та притягати до відповідальності винних у їх скоєнні.

Однак ефективність міжнародних правових норм значною мірою залежить не лише від їх формального закріплення в міжнародних договорах, а й від належної імплементації на національному рівні та політичної волі держав до рішучого, своєчасного й ефективного реагування у разі їх порушення. У цьому контексті сучасні збройні конфлікти, зокрема триваюча збройна агресія російської федерації проти України, виявляють структурні вади та системну вразливість механізмів реалізації міжнародного гуманітарного права. Зокрема, міжнародними організаціями – такими як ООН, ОБСЄ, Amnesty International – зафіксовано численні факти серйозних порушень прав людини. У звіті Комісії ООН з розслідування порушень в Україні за 2023 р. особливо наголошено на «застосуванні сексуального насильства як форми тортур», що, відповідно до кваліфікації, має ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності (ОНЧНР, 2025).

2. Вплив міжнародних збройних конфліктів на формування підходів до заборони експлуатації людини в національному законодавстві

Досвід міжнародних збройних конфліктів першої половини ХХ століття відіграв ключову роль у формуванні універсальних міжнародно-правових стандартів захисту цивільного населення. Ці стандарти, у свою чергу, стали основою для подальшої кодифікації норм міжнародного гуманітарного та кримінального права.

Для України, яка зазнала надзвичайно тяжких втрат і системного поневолення населення під час Другої світової війни, актуалізація таких міжнародних підходів набула особливого значення в контексті пострадянської законодавчої діяльності. Попри те, що незалежність України здобула лише у 1991 р., її правова система поступово імплементувала ключові міжнародні зобов'язання, які постали внаслідок повоєнної кодифікації.

Визначальним чинником у цьому процесі стало приєднання України до основоположних міжнародних договорів у сфері захисту прав людини та гуманітарного права, зокрема до Женевських конвенцій, їхніх Додаткових протоколів, Конвенції Міжнародної організації праці № 29 (1930) та № 105 (1957), а також до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Норми цих документів не лише закріплюють заборону експлуатації у її класичних формах, а й стимулюють адаптацію національного законодавства до новітніх викликів, пов'язаних із гібридним конфліктом, тимчасовою окупацією територій. Саме в цьому контексті слід розглядати поступове формування в Україні законодавчих підхо-

дів до криміналізації експлуатації особи, що включають не лише традиційні форми примусу, а й форми, зумовлені сучасними умовами збройного протистояння.

Після проголошення незалежності Україна розпочала реформування кримінального законодавства, що набуло системного характеру з ухваленням нового Кримінального кодексу у 2001 р. У цьому акті кодифіковано положення щодо заборони торгівлі людьми (ст. 149), сексуального насильства (ст. 152–153 у первісній редакції, згодом змінені), а також запроваджено спеціальні склади кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням особи у примусовій праці чи сексуальному поневоленні. Надалі ці норми розвивалися й уточнювалися у зв'язку з адаптацією українського законодавства до міжнародно-правових стандартів.

Зокрема, змістовне розширення отримала ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», яка нині охоплює, серед іншого, примус до праці, насильницьке переміщення цивільного населення, утримання осіб у нелюдських умовах, а також інші форми експлуатації, що вчиняються в умовах збройного конфлікту. Важливим кроком стало й оновлення законодавства у 2019 р., в межах якого було криміналізовано низку форм насильницької поведінки: домашнє насильство (ст. 126-1), примушування до шлюбу (ст. 151-3), незаконне проведення абортів або стерилізації (ст. 152), а також запроваджено нові механізми відповідальності – за невиконання обмежувальних приписів і непроходження корекційних програм (ст. 390-1), та спеціальні запобіжні заходи (ст. 96-2-1) (UNFPA, 2018).

Паралельно з розвитком кримінального законодавства, положення Конституції України закріплюють основоположні гуманітарні стандарти, що відповідають загальноновизнаним принципам міжнародного права. Серед них – заборона катувань, жорстокого або такого, що принижує гідність, поводження (ст. 28), заборона примусової праці (ст. 43), а також визнання гідності людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3) (Верховна Рада України, 1996).

У сфері трудового законодавства діють норми, що прямо відтворюють міжнародні зобов'язання України. Зокрема, Конвенція Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову працю», ратифікована Україною ще у 1956 р., а також Конвенція № 105 «Про скасування примусової праці», ратифікована у 2000 р., стали джерелом формулювання норм, спрямованих на запобігання трудовій експлуатації, зокрема в умовах залежності або вразливості працівників. Їх імплементація у внутрішнє право становить важливий елемент гармонізації української правової системи з міжнародними трудовими стандартами.

Особливої актуальності набула трансформація підходів до криміналізації сексуального насильства та залучення неповнолітніх до збройних формувань у зв'язку з триваючим збройним конфліктом в Україні, що розпочався у 2014 р. Після повномасштабного

вторгнення російської федерації у 2022 р. ці питання набули критичної гостроти, актуалізуючи потребу в поглибленні національного правового дискурсу з урахуванням міжнародних стандартів, вироблених ще внаслідок збройних конфліктів першої половини XX століття. Саме в умовах сучасного збройного протистояння стало очевидним, що ефективна протидія експлуатації людини вимагає як переосмислення змісту відповідних норм, так і вдосконалення механізмів їх застосування.

Одним із ключових етапів наближення національного кримінального законодавства України до міжнародних стандартів у сфері боротьби з експлуатацією стало поступове визнання юрисдикції та правової доктрини Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Римський Статут визначає юридичні рамки для криміналізації найбільш тяжких міжнародних правопорушень, зокрема злочинів проти людяності, воєнних злочинів, геноциду та злочину агресії, зокрема указані вище положення ст. 7 і 8 Статуту, у яких кодифіковано заборону таких форм експлуатації, як поневолення, сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, а також вербування та використання дітей віком до 15 років у складі збройних сил або в бойових діях (Міжнародний кримінальний суд, 1998).

Україна підписала Римський Статут 20 січня 2000 р., однак його ратифікація була відкладена на підставі рішення Конституційного Суду України 2003 р. (справа № 20-рп/2003), в якому зазначалося, що окремі положення Статуту нібито не відповідають Основному Закону (Конституційний Суд України, 2003).

Упродовж наступного десятиліття питання ратифікації залишалося предметом політичної дискусії, однак із початком збройного конфлікту на сході України у 2014 р. воно набуло нового змісту й актуальності. Так 4 лютого 2015 р. парламент ухвалив Постанову № 145-VIII, якою визнав юрисдикцію Міжнародного кримінального суду стосовно злочинів, вчинених на території України, починаючи з 20 лютого 2014 р. (Верховна Рада України, 2015). Це рішення було ухвалено відповідно до п. 3 ст. 12 Римського Статуту, що дозволяє державі, яка не є учасницею Статуту, визнати юрисдикцію Суду шляхом подання відповідної декларації.

Конституційні зміни, які створили передумови для подальшої повноцінної ратифікації Римського Статуту, були внесені пізніше – 2 червня 2016 р. Відповідно до цих змін, ст. 124 Конституції України було доповнено положенням, яке дозволяє Україні визнавати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених самим Римським Статутом (Конституційний Суд України, 2024).

Зазначене правове підґрунтя дало змогу Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду розпочати попереднє розслідування ситуації в Україні, а з 2022 р. – повноцінне провадження, що охоплює воєнні злочини та злочини проти людяності, включаючи примусове переміщення цивільного населення, сексуальне насильство та вико-

ристання цивільних осіб з метою підтримки бойових дій.

Офіційна ратифікація Римського Статуту Україною, що набула чинності 1 березня 2024 р. після ухвалення Закону України № 3909-IX від 20 лютого 2024 р. (Верховна Рада України, 2024), стала якісно новим етапом у процесі гармонізації національного кримінального законодавства з міжнародно-правовими стандартами у сфері протидії найбільш тяжким злочинам. Зазначений нормативний акт підсумував багаторічний процес політичного та правового наближення України до системи міжнародної кримінальної юстиції.

У зв'язку з цим паралельно із законом про ратифікацію було подано і підтримано пакет пов'язаних законодавчих ініціатив, зокрема зміни до Кримінального кодексу України. Серед ключових новел – запровадження нової ст. 442-1 «Злочини проти людяності» та оновлення змісту ст. 438 щодо воєнних злочинів. Зазначені зміни мають на меті створення ефективної національної правової бази для належної кваліфікації, розслідування і кримінального переслідування за діяння, що становлять експлуатацію – включаючи примусову працю, сексуальне поневолення, насильницькі депортації, використання дітей у збройних діях тощо – в умовах збройного конфлікту (Верховна Рада України, 2024).

Крім того, ст. 86 Римського Статуту встановлює безумовний обов'язок держав-учасниць співпрацювати з Міжнародним кримінальним судом на всіх стадіях кримінального провадження – від збору доказів до видачі осіб, обвинувачених у скоєнні злочинів, під юрисдикцію Суду. Це вимагає налагодження системної міжінституційної взаємодії між українськими органами досудового розслідування, прокуратурою, судами та структурами Міжнародного кримінального суду, особливо у справах, що стосуються злочинів експлуатаційного характеру, скоєних на тимчасово окупованих територіях.

У цьому контексті у 2021–2023 рр. в Україні тривала робота над вдосконаленням нормативного регулювання воєнних злочинів. Робочими групами при Комітеті Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності, а також в Офісі Генерального прокурора були підготовлені пропозиції до оновлення ст. 438 КК України та суміжних положень, які дозволяють інкорпорувати до національного законодавства положення ст. 7 і 8 Римського Статуту (зокрема, йдеться про кваліфікацію таких діянь, як сексуальне насильство, примусова праця, депортація, залучення неповнолітніх до збройних формувань – як воєнних злочинів або злочинів проти людяності).

З огляду на зазначене, сучасна еволюція кримінального законодавства України є результатом поєднання історичного досвіду ХХ століття та актуальних викликів, спричинених збройною агресією російської федерації.

Висновки. Досвід міжнародних збройних конфліктів першої половини ХХ століття, насамперед Першої та Другої світових війн, засвідчив безпрецедентні масштаби системної експлуатації цивільного насе-

лення. Ця експлуатація набувала різноманітних форм: примусової праці, сексуального поневолення, насильницьких депортацій, а також залучення дітей до збройних формувань. Саме вказані практики стали каталізатором для формування нової міжнародно-правової доктрини у сфері гуманітарного та кримінального права, яка в подальшому була кодифікована у Статуті Нюрнберзького трибуналу, Женевських конвенціях, їхніх Додаткових протоколах та Римському Статуті Міжнародного кримінального суду. Зазначені акти заклали основи універсальних стандартів заборони експлуатаційних форм поведінки з особою в умовах збройного конфлікту.

З історичної перспективи правова відповідь міжнародної спільноти на масові порушення прав людини у ХХ столітті визначила фундаментальні підходи до запобігання експлуатації в умовах війни. Водночас події останніх десятиліть, насамперед збройної агресії російської федерації проти України, засвідчують актуальність проблеми, її масштабність і водночас недосконалість механізмів реалізації вже існуючих міжнародно-правових стандартів. Ці обставини вказують на потребу подальшої кодифікації, зміцнення механізмів реалізації та ефективної імплементації положень міжнародного права у національній правовій системі.

Україна, як держава, що перебуває в умовах міжнародного збройного конфлікту, водночас демонструє приклад поступової та системної інтеграції міжнародних гуманітарних і кримінальних стандартів у свою нормативно-правову систему. Зокрема, визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду, ухвалення змін до Кримінального кодексу України з метою розширення переліку складів злочинів проти людяності та воєнних злочинів, а також ратифікація Римського Статуту у 2024 р., засвідчують прагнення держави до приведення національного законодавства у відповідність до зобов'язань у сфері міжнародного кримінального права.

Імплементація положень Римського Статуту, розширення інструментарію для переслідування злочинів сексуального насильства, примусової праці, експлуатації неповнолітніх, а також запровадження додаткових правових механізмів захисту потерпілих осіб створюють концептуальну основу для підвищення ефективності системи кримінально-правового реагування на виклики збройного конфлікту. Цей процес не лише актуалізує історичні уроки минулого, а й формує вектор розвитку національного права в умовах сучасної гібридної війни, орієнтований на захист людської гідності, свободи та безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights* : офіційний сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iic/hr-ukraine/index> (дата звернення: 02.04.2025).
2. Women and Children in the 1944 Warsaw Uprising. *The National WWII Museum* : офіційний сайт. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/women-and-children-1944-warsaw-uprising> (дата звернення: 02.04.2025).

3. Zwangsarbeit 1939–1945 : цифровий архів. URL: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/zwangsarbeit/zwangsarbeit/index.html> (дата звернення: 02.04.2025).

4. Хсу Івонн П. «Жінки для втіхи» з Кореї: сексуальні рабині Другої світової війни в Японії та законність їхніх вимог щодо відшкодування. *Pacific Rim Law & Policy Journal*. 1993. Т. 2. № 1. С. 97. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/wilj/vol2/iss1/7> (дата звернення: 02.04.2025).

5. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серпня 2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 02.04.2025).

6. Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій “ДНР” та “ЛНР” : Заява Верховної Ради України від 4 лютого 2015 р. № 145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 02.04.2025).

7. Збірка спогадів про Другу світову війну «Війна очима дитини». *Освітній портал «На Урок»*. URL: <https://naurok.com.ua/zbirka-spagadiv-pro-drugu-svitovu-viynu-viyina-ochima-ditini-56349.html> (дата звернення: 02.04.2025).

8. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.04.2025).

9. Конституційний процес в Україні. *Конституційний Суд України*. 2024. Вип. 8. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/konstytutsiynyy_proces_v_ukrayini_no_8_2024.pdf (дата звернення: 02.04.2025).

10. Позиція Верховного Суду щодо можливості застосування норм міжнародного гуманітарного права під час кваліфікації збройного конфлікту на сході України. *Верховний Суд* : офіційний сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750/> (дата звернення: 02.04.2025).

11. Психологічна підтримка для жінок і дівчат, які постраждали від насильства. *Фонд ООН у галузі народонаселення в Україні (UNFPA)* : офіційний сайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/4560> (дата звернення: 02.04.2025).

12. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 02.04.2025).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі про Касаційний суд України від 11 грудня 2003 р. № 20-рп/2003. *Конституційний Суд України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v020p710-03> (дата звернення: 02.04.2025).

14. Україна ратифікувала Римський статут: що це означає і чому це важливо. *Верховна Рада України* : офіційний вебсайт. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/253670.html> (дата звернення: 02.04.2025).

REFERENCES:

1. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine (n.d.). Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Retrieved April 2, 2025, from <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iic/hr-ukraine/index>

2. Women and Children in the 1944 Warsaw Uprising (n.d.). The National WWII Museum. Retrieved April 2, 2025, from <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/women-and-children-1944-warsaw-uprising>

3. Zwangsarbeit 1939–1945 (n.d.). Zwangsarbeit 1939–1945: tsyfrovyyi arkhiv [Zwangsarbeit 1939–1945: digital archive]. Zwangsarbeit Archiv. Retrieved April 2, 2025, from <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/zwangsarbeit/zwangsarbeit/index.html>

4. Khsu, I. P. (1993). “Zhinky dlia vtikhy” z Korei: seksualni rabyini Druhoi svitovoi viiny v Yaponii ta zakonist ikhnikh

vymoh shchodo vidskoduvannia [“Comfort Women” from Korea: Japanese sexual slavery and the legitimacy of their claims for reparations]. *Pacific Rim Law & Policy Journal*, 2 (1), 97. Retrieved April 2, 2025, from <https://digitalcommons.law.uw.edu/wilj/vol2/iss1/7>

5. Zakon Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Rym-skoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho” vid 21 serpnia 2024 r. № 3909-IX (2024). Zakon Ukrainy “Pro ratyfikatsiiu Rym-skoho statutu...” [Law of Ukraine on the Ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and its Amendments]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>

6. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vyznannia Ukrainoiu yurysdyksii Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu...” vid 4 liutoho 2015 r. № 145-VIII (2015). Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy [Statement on the recognition of the ICC jurisdiction]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

7. Zbirka spohadiv pro Druhu svitovu viinu “Viina ochyma dytnyn” (n.d.). Zbirka spohadiv pro Druhu svitovu viinu “Viina ochyma dytnyn” [Memoir collection about World War II: “War through the eyes of a child”]. Osvitnii portal “Na Urok” [Educational Portal “Na Urok”]. Retrieved April 2, 2025, from <https://naurok.com.ua/zbirka-spagadiv-pro-drugu-svitovu-viynu-viyina-ochima-ditini-56349.html>

8. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. (1996). Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

9. Konstytutsiyni protses v Ukraini (2024). Vyp. 8. [Constitutional process in Ukraine (Vol. 8)]. Konstytutsiyni Sud Ukrainy [Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/konstytutsiynyy_proces_v_ukrayini_no_8_2024.pdf

10. Pozytisia Verkhovnoho Sudu shchodo mozhlyvosti zastosuvannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava pid chas kvalifikatsii zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy (2023). Pozytisia Verkhovnoho Sudu... [Position of the Supreme Court on the application of international humanitarian law]. Verkhovnyi Sud [Supreme Court of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750/>

11. Psykholohichna pidtrymka dlia zhinok i divchat, yaki postrazhdaly vid nasyistva (n.d.). Psykholohichna pidtrymka... [Psychological support for women and girls who have suffered from violence]. UNFPA Ukrainy. Retrieved April 2, 2025, from <https://ukraine.unfpa.org/uk/4560>

12. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu vid 17 lypnia 1998 r. (1998). Rym-skyi statut... [Rome Statute of the International Criminal Court]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

13. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi pro Kasatsiyni sud Ukrainy vid 11 hrudnia 2003 r. № 20-rp/2003 (2003). Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy... [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the Court of Cassation]. Konstytutsiyni Sud Ukrainy [Constitutional Court of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v020p710-03>

14. Ukraina ratyfikovala Rymskyi statut: shcho tse oznachaie i chomu tse vazhlyvo (2025). Ukraina ratyfikovala Rym-skyi statut... [Ukraine ratified the Rome Statute: What it means and why it matters]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from <https://www.rada.gov.ua/news/razom/253670.html>

Стаття надійшла до редакції 15.04.2025

The article was received 15 April 2025

УДК 343-044.337:364.63-027.553-053.2
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-6>

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТИНИ В УМОВАХ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Павленко Тетяна Анатоліївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кримінального права та процесу
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
pavlenkotatyana7@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6019-1086

Актуальність теми. Проблема експлуатації дітей в умовах домашнього насильства набуває особливої значущості в контексті зростання кількості задокументованих випадків прихованого, системного насильства в сімейному середовищі. Таке насильство нерідко супроводжується залученням дитини до різноманітних форм використання – трудового, сексуального, психологічного або протиправного. Незважаючи на наявність окремих кримінально-правових норм, чинне законодавство України не забезпечує комплексного та належного рівня охорони прав дитини, яка перебуває в ситуації тривалого насильства. У таких випадках експлуатація є не лише наслідком протиправної поведінки дорослих, а й формою продовження насильницького впливу, що здійснюється батьками або особами, які виконують функції опікунів, із використанням їхнього офіційного статусу та владного становища.

Мета. Метою дослідження є встановлення змістовних ознак і форм експлуатації неповнолітніх у контексті домашнього насильства, аналіз сучасного стану їхнього кримінально-правового захисту в Україні та формулювання концептуальних пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини.

Методи. У межах дослідження застосовано порівняльно-правовий, формально-юридичний, системно-структурний та міждисциплінарний методи. Це дало змогу дослідити поняття експлуатації у контексті домашнього насильства, проаналізувати міжнародно-правову базу, а також вітчизняне кримінальне законодавство, в аспекті забезпечення належного правового захисту дитини.

Результатами дослідження. У межах дослідження встановлено, що чинна кримінально-правова система України не забезпечує належного рівня захисту дітей, які зазнають експлуатації в умовах домашнього насильства. Основною причиною цього є відсутність у законодавстві спеціалізованого складу кримінального правопорушення, що охоплював би використання неповнолітнього у трудовій, сексуальній, протиправній або іншій діяльності, яка здійснюється під впливом системного насильства. З'ясовано, що експлуатація в сімейному контексті здебільшого має латентний характер, ґрунтується на зловживанні владною позицією батьків або осіб, які здійснюють опіку, та реалізується в умовах психологічної залежності дитини. Це суттєво ускладнює виявлення, розслідування і правову кваліфікацію таких діянь. Доведено, що поняття експлуатації потребує розширення з урахуванням нематеріальних, нефізичних та опосередкованих форм впливу, а також визнання внутрішньосімейного середовища як окремого простору підвищеної вразливості. Підкреслено, що ізольоване кримінально-правове регулювання без належного залучення механізмів сімейного права, діяльності соціальних служб та психологічної підтримки не здатне забезпечити ефективну протидію цим правопорушенням.

Висновки. Зроблено висновок, що ефективне реагування на експлуатацію дітей у контексті домашнього насильства можливе лише за умови поетапної модернізації кримінального законодавства. Зокрема, необхідним є запровадження окремого складу кримінального правопорушення, що фіксує використання дитини в умовах системного сімейного насильства, із врахуванням залежнісно-психологічних форм впливу. Запропоновано вдосконалити понятійний апарат чинного законодавства, розширивши визначення експлуатації та визнавши сімейне середовище потенційним джерелом високого ризику для прав дитини. Обґрунтовано доцільність створення інтегрованого механізму взаємодії кримінального, сімейного та соціального права з метою раннього виявлення таких випадків, їх належної правової кваліфікації та забезпечення реабілітації потерпілих дітей. Окреслено перспективні напрями подальших досліджень, зокрема у сфері гармонізації національної правозастосовної практики з положеннями Стамбульської конвенції, Конвенції ООН про права дитини та міжнародними стандартами захисту дітей від експлуатації.

Ключові слова: психологічна залежність, використання неповнолітніх, домашнє насильство, трудова експлуатація, дитяча експлуатація, сексуальне рабство, примусова поведінка, кримінальний захист дитини.

EXPLOITATION OF A CHILD IN THE CONTEXT OF DOMESTIC VIOLENCE: CRIMINAL LAW ANALYSIS AND PROSPECTS FOR LEGISLATIVE IMPROVEMENT

Pavlenko Tetiana Anatoliivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor at the Department of Public Law Disciplines,
Criminal Law and Procedure,
Hryhorii Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
pavlenkotatyana7@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6019-1086

Relevance of the Topic. The issue of child exploitation in the context of domestic violence is gaining particular significance in light of the growing number of documented cases of hidden, systemic abuse within family environments. Such violence is often accompanied by the child being subjected to various forms of exploitation – labor, sexual, psychological, or unlawful. Despite the existence of certain criminal law provisions, current Ukrainian legislation does not ensure a comprehensive and adequate level of protection for children subjected to prolonged violence. In these cases, exploitation is not only a consequence of unlawful conduct by adults but also constitutes a continued form of coercive influence exercised by parents or guardians through the abuse of their official status and authoritative position.

Purpose. The purpose of this research is to identify the substantive features and forms of child exploitation in the context of domestic violence, to analyze the current state of their criminal law protection in Ukraine, and to formulate conceptual proposals for improving the relevant legislation in accordance with international child protection standards.

Methods. The research applies comparative legal, formal legal, systemic-structural, and interdisciplinary methods. This methodological approach allows for an in-depth analysis of the concept of exploitation in domestic violence settings, an examination of international legal frameworks, and an assessment of domestic criminal law provisions ensuring appropriate legal safeguards for children.

Results. The study establishes that the current criminal law framework in Ukraine fails to provide adequate protection for children subjected to exploitation in the context of domestic violence. The core reason for this deficiency is the absence of a specialized corpus delicti that would address the use of a minor in labor, sexual, unlawful, or other forms of activity that occur under the influence of systemic abuse. It is found that intra-family exploitation is largely latent, rooted in the abuse of parental or custodial authority, and typically unfolds in conditions of psychological dependency. This significantly complicates the detection, investigation, and legal qualification of such acts. The research demonstrates that the concept of exploitation must be expanded to include non-material, non-physical, and indirect forms of coercion, and that the family environment should be recognized as a distinct space of heightened vulnerability. The study emphasizes that isolated criminal law regulation, without the effective involvement of family law mechanisms, social services, and psychological support, is insufficient for effectively countering such offenses.

Conclusions. The research concludes that effective response to the exploitation of children in the context of domestic violence requires a phased modernization of criminal legislation. Specifically, it is necessary to introduce a separate corpus delicti addressing the use of a child under conditions of systemic domestic violence, taking into account dependency-based and psychological forms of influence. It is proposed to improve the definitional framework of existing legislation by broadening the legal understanding of exploitation and recognizing the family environment as a potential high-risk factor for violations of children's rights. The study substantiates the need to create an integrated mechanism for the interaction of criminal, family, and social law aimed at early detection, proper legal qualification, and the rehabilitation of affected children. It also outlines promising directions for further research, particularly in the field of harmonizing national law enforcement practices with the provisions of the Istanbul Convention, the UN Convention on the Rights of the Child, and international child protection standards.

Key words: psychological dependency, involvement of minors, domestic violence, labor exploitation, child exploitation, sexual slavery, coercive behavior, criminal protection of the child.

Вступ. Експлуатація дитини в умовах домашнього насильства становить одну з найнебезпечніших форм посягання на особисту недоторканність, свободу та гідність неповнолітньої особи. У вітчизняній правозастосовній практиці така поведінка часто залишається латентною через психологічну залежність дитини від батьків, обмеженість зовнішнього контролю, а також відсутність цілісної правової моделі реагування на поєднання системного насильства й експлуатації в межах сімейного середовища. Водночас міжнародні стандарти у сфері

захисту прав дитини – зокрема Конвенція ООН про права дитини, Стамбульська конвенція, рекомендації та модельні акти Ради Європи – наголошують на необхідності визнання особливої вразливості дітей у сімейному контексті як простору підвищеного ризику експлуатаційних впливів. Актуальність цієї теми зумовлена як зростанням виявлених випадків прихованого сімейного насильства, так і необхідністю осмислення кримінально-правових механізмів, здатних ефективно протидіяти системному використанню дитини як ресурсу – трудового, сексу-

ального, економічного або кримінального – у межах батьківської влади.

1. Міжнародні стандарти захисту дитини від експлуатації в умовах домашнього насильства

Міжнародно-правові механізми захисту дітей від експлуатації, зокрема в контексті домашнього насильства, є результатом тривалого процесу формування універсальних і регіональних стандартів, що поєднують підходи гуманітарного, соціального та кримінального права.

Центральне місце серед таких документів посідає Конвенція ООН про права дитини 1989 р., яка визначає комплекс основоположних прав дитини, включаючи гарантії захисту від усіх форм експлуатації. Зокрема, ст. 19 Конвенції покладає на держави-учасниці обов'язок вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних та освітніх заходів для захисту дитини від будь-якого фізичного чи психічного насильства, недбалої поведінки, жорстокості або експлуатації, зокрема сексуального характеру, з боку батьків, законних опікунів або будь-якої іншої особи, яка опікується дитиною (Організація Об'єднаних Націй, 1989).

Особливу увагу міжнародне право приділяє захисту дітей від примусової праці, залучення до жебрацтва, сексуального рабства, а також використання у злочинній діяльності. У цьому контексті важливого значення набуває Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (2000), який, поряд із безпосередньо торгівлею, охоплює також питання примусу та використання дитини з метою наживи – у тому числі в умовах приватного або родинного середовища. Попри те, що Протокол не містить прямої вказівки на домашнє насильство як контекст здійснення злочинних діянь, його положення поширюються на ситуації, в яких дитина зазнає експлуатації у вигляді сексуального примусу або продажу, незалежно від місця вчинення таких дій. Таким чином, якщо експлуатація дитини відбувається в межах сім'ї та відповідає складам правопорушень, визначених Протоколом (зокрема сексуальна експлуатація, торгівля чи використання з порнографічною метою), такі випадки підлягають міжнародно-правовому реагуванню відповідно до зазначеного документа (Організація Об'єднаних Націй, 2000).

Отже, хоча ані сам Протокол, ані базова Конвенція не містять окремого розділу, присвяченого експлуатації дітей саме в умовах домашнього насильства, їхні положення можуть бути застосовані для захисту неповнолітніх у випадках, коли форми насильства або експлуатації відповідають ознакам кримінально караних діянь, визначених у цих міжнародних актах.

На регіональному рівні ключову роль у нормативному оформленні стандартів захисту дитини в родинному середовищі відіграє Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального зловживання 2007 р. (Лансаротська конвенція). Вона прямо передбачає обов'язок держав

вживати всебічних заходів для запобігання сексуальному насильству над дітьми, незалежно від того, чи має місце таке насильство у публічному, чи в приватному (включаючи сімейне) просторі. Так, ст. 5 покладає на державу обов'язок забезпечити ефективний контроль над особами, що перебувають у близьких стосунках із дитиною, включно з членами родини. Ст. 6 зобов'язує впроваджувати просвітницькі заходи для батьків та осіб, що здійснюють догляд за дітьми, з метою попередження сексуальної експлуатації. Ст. 18 встановлює кримінальну відповідальність за будь-які навмисні сексуальні дії щодо дитини, незалежно від соціального чи родинного контексту (Рада Європи, 2007).

Відповідно до вимог чинного українського правопису, наукового стилю та логіки викладу, запропонований текст потребує незначного уточнення структури речень і посилення логічних зв'язків. Ось відредагований варіант:

Особливо важливим положенням Лансаротської конвенції є визнання дитинства станом підвищеної вразливості, що зумовлює обов'язок держав-учасниць створити дієві нормативні гарантії недопущення зловживання опікунськими або владними повноваженнями з боку дорослих, які здійснюють нагляд чи піклування над дитиною. Ратифікація цієї Конвенції зобов'язує Україну адаптувати національне законодавство до її положень, зокрема у частині посилення кримінально-правового захисту дітей від сексуального насильства та експлуатації. Це охоплює, зокрема, криміналізацію таких діянь, як сексуальне розбещення неповнолітніх, грумінг (домагання до дитини з метою встановлення сексуального контакту), а також обіг, зберігання та перегляд матеріалів, що містять сцени сексуального насильства над дітьми (ЮрФем, 2021).

Не менш значущим міжнародним документом у сфері захисту дитини є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція, 2011), яка вперше на рівні міжнародного договору комплексно трактує домашнє насильство як феномен, що може мати експлуатаційні наслідки. Відповідно до ст. 3 Конвенції, домашнє насильство включає не лише фізичний або сексуальний, а також психологічний, економічний і контрольний вплив. Ст. 4 передбачає принцип недискримінаційного захисту постраждалих осіб, включно з дітьми, які зазнали або стали свідками насильства у сім'ї (Організація Об'єднаних Націй, 2007).

Україна підписала Стамбульську конвенцію у 2011 р., а в червні 2022 р. здійснила її ратифікацію, що покладає на державу зобов'язання щодо гармонізації кримінального законодавства із зазначеними положеннями та впровадження ефективних механізмів захисту дітей у середовищі домашнього насильства.

Окремої уваги заслуговують також Конвенція МОП № 182 (1999 р.) про найгірші форми дитячої праці та Конвенція № 138 (1973 р.) про мінімальний вік для прийняття на роботу

(Міжнародна організація праці, 1999; Міжнародна організація праці, 1973). Ці міжнародно-правові акти визначають експлуатацію дітей у формах примусової праці, залучення до проституції, порнографії чи протиправної діяльності (зокрема, торгівлі наркотичними засобами) як неприпустиму за жодних умов – включно з сімейним або приватним контекстом. Водночас, попри наявність загального нормативного регулювання, в цих документах відсутнє окреме положення, що безпосередньо стосується покарання за експлуатацію дитини саме в умовах домашнього насильства.

Таким чином, аналіз міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, дає підстави стверджувати, що міжнародні стандарти визнають родинне середовище потенційним осередком порушення прав дитини та покладають на держави-учасниці обов'язок створення спеціалізованих механізмів для виявлення, припинення й належного реагування на випадки експлуатації в умовах сімейного насильства. Це, у свою чергу, актуалізує необхідність перегляду положень національного кримінального законодавства, яке наразі не містить спеціалізованого складу кримінального правопорушення, що охоплював би такі діяння як окрему кваліфіковану форму експлуатації дитини.

2. Прогалини національного законодавства щодо захисту дитини від експлуатації в сім'ї та перспективи його вдосконалення

Незважаючи на наявність окремих положень, що регулюють відповідальність за насильство стосовно дитини та її експлуатацію, Кримінальний кодекс України не містить цілісної, системно вибудованої норми, яка б охоплювала ситуації використання неповнолітніх у межах домашнього насильства. Така ситуація зумовлює нормативну прогалину в системі кримінально-правового реагування на складні, багатофакторні форми впливу, що мають латентний, повторюваний характер і базуються на залежності дитини від дорослого, який перебуває у статусі батька, матері чи іншої уповноваженої особи. Відсутність адекватного правового механізму залишає дитину незахищеною у найбільш ризикованому середовищі – сім'ї.

Чинна ст. 126-1 КК України («Домашнє насильство») криміналізує систематичне фізичне, психологічне або економічне насильство, однак не передбачає експлуатацію як окрему кваліфіковану ознаку чи обтяжуючу обставину. Ст. 150 («Експлуатація дітей») передбачає відповідальність за використання дитини у формі примусової праці, жебрацтва чи іншої діяльності, однак не враховує сімейний контекст і особливий характер насильницьких владних відносин між дитиною та батьками або опікунами (Верховна Рада України, 2001). Подібна ситуація зумовлює фрагментарність правового регулювання і відсутність нормативного інструментарію, що дозволив би кваліфікувати багатовимірні дії дорослого як єдине, комплексне кримінальне правопорушення, що поєднує насильство і експлуатацію.

На додаток, ст. 149, 150-1, 304 КК України передбачають відповідальність за торгівлю людьми, використання малолітніх для жебрацтва, втягнення у злочинну діяльність, однак жодна з них не визначає системну експлуатацію в сім'ї як окремий склад. Не існує також спеціальної норми, що визнавала би психологічно опосередковану або нефізичну експлуатацію – наприклад, змушування дитини обслуговувати побутові чи емоційні потреби дорослого, виконувати функції, не відповідні її віковим можливостям, під тиском емоційної залежності або страху покарання.

У процесі вивчення цього проблемного питання встановлено, що експлуатація дитини в сімейному контексті здебільшого має латентний, хронічний та психологічно опосередкований характер. Вона часто ґрунтується не на фізичному насильстві як такому, а на зловживанні владним або опікунським становищем з боку батьків, законних представників чи інших дорослих членів домогосподарства, які здійснюють формальний або неформальний контроль над дитиною. У таких випадках дитина, перебуваючи в стані тривалої емоційної залежності та соціальної ізоляції, позбавлена змоги самостійно ідентифікувати власний стан як експлуатаційний або небезпечний, що істотно ускладнює процеси виявлення, фіксації, розслідування та правової кваліфікації відповідних діянь.

Аналіз чинного законодавства та міжнародно-правових зобов'язань України дає підстави для висновку, що поняття «експлуатація» у національній правовій системі потребує розширення з урахуванням нефізичних, нематеріальних і системно прихованих форм впливу, які порушують гідність, автономію та безпеку дитини. Такий підхід передбачає визнання родинного середовища як простору підвищеного ризику, в якому можливі не лише класичні прояви насильства, а й експлуатаційні моделі взаємодії – зокрема використання дитини для задоволення психологічних потреб дорослого, обмеження в доступі до освіти з метою примусового виконання обов'язків у домашньому господарстві, утримання в умовах емоційного шантажу або страху покарання.

З огляду на комплексний характер таких правопорушень, ізольоване кримінально-правове регулювання є недостатнім. Воно не враховує специфіки виявлення латентної експлуатації, потреб у невідкладному соціальному втручанні та необхідності міждисциплінарного підходу до реагування. Відповідно, ефективна протидія експлуатації дитини в умовах домашнього насильства можлива лише за умови скоординованої взаємодії кримінального та сімейного права, органів у справах дітей, системи психологічної допомоги, освітніх і медичних закладів. Такий підхід узгоджується з положеннями Лансаротської та Стамбульської конвенцій, які передбачають обов'язок держав створювати міжвідомчі механізми реагування на випадки сексуального, психологічного та іншого зловживання щодо дитини в сімейному середовищі.

З урахуванням вищезазначеного, вбачається за доцільне впровадження в українське

законодавство нової кримінально-правової норми або комплексного нормативного механізму, що охоплював би умисне використання дитини в умовах системного сімейного насильства з метою отримання вигоди або утвердження влади та контролю. Така норма повинна враховувати не лише матеріальні чи фізично виражені форми експлуатації, а й психологічно опосередковані механізми впливу, які ґрунтуються на емоційній залежності, страху, прив'язаності чи прихованому примусі, що є характерними для домашнього середовища.

Пропонована правова конструкція має передбачати такі ключові ознаки:

- використання дитини в будь-якій діяльності (трудовій, сексуальній, протиправній, побутовій або іншій), яка має ознаки отримання вигоди чи реалізації контролю;
- вчинення таких дій у межах родинних або опікунських правовідносин, у тому числі з боку біологічних батьків, інших членів сім'ї, усиновлювачів або осіб, які фактично здійснюють догляд;
- поєднання експлуатаційних дій із системним насильством (фізичним, психологічним, економічним), що має повторюваний характер і впливає на самосприйняття, автономію та свободу волевиявлення дитини;
- наявність тривалого впливу, що призводить до формування стійкого стану підлеглості, безпорадності, психологічної фіксації або унеможливлення вибору альтернативної поведінки.

Окрім того, така кримінально-правова норма має бути узгодженою з положеннями сімейного, адміністративного та процесуального законодавства, забезпечуючи комплексний і поетапний захист дитини – від моменту виявлення правопорушення до стадії її реабілітації. З цією метою доцільним є створення супутнього механізму виявлення прихованої експлуатації шляхом обов'язкового залучення фахівців-психологів, соціальних працівників і представників освітніх інституцій, що сприятиме подоланню типової латентності таких діянь і мінімізації ризиків вторинної віктимізації дитини.

Законодавче закріплення окремого складу кримінального правопорушення дало б змогу: уніфікувати практику реагування на випадки експлуатації дітей у сімейному середовищі; чітко відмежувати такі діяння від суміжних складів, які не завжди охоплюють усю складність ситуації; створити підґрунтя для системного збору статистичних даних, здійснення моніторингу та розроблення ефективних заходів профілактики; а також адаптувати правозастосовну практику до положень Стамбульської конвенції та Конвенції ООН про права дитини.

Окрім запровадження нового складу кримінального правопорушення, доцільно також внести зміни до ст. 126-1 Кримінального кодексу України, доповнивши її обтяжуючою обставиною у вигляді експлуатації дитини в контексті домашнього насильства. У паралельному напрямі необхідно оновити положення Кримінального процесуального кодексу України з метою передбачення спеці-

альних процесуальних гарантій для дітей, які стали жертвами такої експлуатації – зокрема обов'язкову участь психолога та захисника, проведення закритих судових слухань, забезпечення охорони інтересів неповнолітнього на всіх стадіях кримінального провадження.

Отже, оновлення кримінального законодавства з урахуванням міжнародних зобов'язань України та актуальних викликів є необхідною передумовою для створення ефективної системи захисту дітей, які перебувають у ситуації експлуатації, прихованої під формальними родинними стосунками. Така реформа покликана подолати замкнене коло безкарності, у якому дитина позбавлена не лише фізичного захисту, а й належного правового визнання її страждань як наслідку злочинної поведінки.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що експлуатація дитини в умовах домашнього насильства є складним, багатовимірним явищем, яке залишається недостатньо врегульованим у кримінальному законодавстві України. Попри наявність окремих норм, що стосуються експлуатації (ст. 149, 150, 150-1 КК України) або домашнього насильства (ст. 126-1 КК України), жодна з них не охоплює ситуації умисного використання дитини в межах сім'ї під системним впливом насильницької поведінки дорослого, яка реалізується через психологічний тиск, зловживання владною позицією або створення стану залежності. Відтак чинне кримінально-правове поле є фрагментарним і концептуально неповним щодо охоплення латентних, нефізичних і опосередкованих форм експлуатації, що мають місце в родинному середовищі.

Водночас міжнародні стандарти (зокрема Конвенція ООН про права дитини, Стамбульська та Лансаротська конвенції) прямо зобов'язують держави визнавати родину як потенційно ризикогенне середовище для порушення прав дитини та передбачають створення ефективних правових механізмів для виявлення, документування і належного реагування на експлуатаційні практики в межах сім'ї.

Таким чином, ефективне протидіяння таким правопорушенням потребує не лише запровадження спеціального складу кримінального правопорушення, а й міждисциплінарної інтеграції інструментів кримінального, сімейного, соціального та медико-психологічного реагування. Такий підхід забезпечить своєчасне виявлення порушень, надання комплексної підтримки постраждалим дітям і мінімізацію ризику вторинної віктимізації.

З огляду на викладене, подальші наукові дослідження доцільно зосередити на розробленні уніфікованої практики застосування кримінального права до випадків експлуатації в сімейному контексті, удосконаленні процесуального законодавства з урахуванням міжнародних стандартів, а також створенні міжвідомчих алгоритмів реагування на виявлені факти зловживання владними повноваженнями у відносинах з дітьми. Лише комплексний і системно інтегрований підхід забезпечить повноцінне визнання дитини як суб'єкта

права на безпеку, гідність і захист – навіть у найприхованішому середовищі порушень – у її власній родині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 05.04.2025).
2. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 від 17 червня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text (дата звернення: 02.04.2025).
3. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 від 26 червня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_054#Text (дата звернення: 05.04.2025).
4. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 02.04.2025).
5. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 02.04.2025).
6. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 02.04.2025).
7. Лансаротська конвенція – амбітний план захисту дітей від сексуального насильства. *Jurfem* : офіційний сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/lansarotska-konvenciaambitnyi-plan> (дата звернення: 02.04.2025).
8. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 25 травня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text (дата звернення: 02.04.2025).

REFERENCES:

1. Kryminal'nyi kodeks Ukrainy (2001). Kryminal'nyi kodeks Ukrainy: Zakon vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Law of April 5, 2001, No. 2341-III]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 5, 2025, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Konventsiiia pro zaboronu ta nehaiini zakhody shchodo likvidatsii naihirshykh form dytyachoi pratsi № 182 vid 17 chervnia 1999 r. (1999). Konventsiiia pro zaboronu ta nehaiini zakhody... [Convention concerning the Prohibition

and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labour No. 182]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

3. Konventsiiia pro minimal'nyi vik dlia prymannia na robotu № 138 vid 26 chervnia 1973 r. (1973). Konventsiiia pro minimal'nyi vik... [Convention concerning Minimum Age for Admission to Employment No. 138]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 5, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_054#Text

4. Konventsiiia pro prava dytyny vid 20 lystopada 1989 r. (1989). Konventsiiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

5. Konventsiiia Rady Yevropy pro zakhyst ditei vid seksual'noi eksploatatsii ta seksual'noho nasyt'stva vid 25 zhovtnia 2007 r. (2007). Konventsiiia Rady Yevropy... [Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

6. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyt'stvu stosovno zhinok i domashn'omu nasyt'stvu ta borot'bu iz tsymy yavyschamy vid 11 travnia 2011 r. (2011). Konventsiiia Rady Yevropy... [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

7. Lansarots'ka konventsiiia – ambitnyi plan zakhystu ditei vid seksual'noho nasyt'stva (n.d.). Lansarots'ka konventsiiia... [Lanzarote Convention – An ambitious plan to protect children from sexual violence]. Jurfem: official site. Retrieved April 2, 2025, from <https://jurfem.com.ua/lansarotska-konvenciaambitnyi-plan>

8. Fakultatyvnyi Protokol do Konventsii pro prava dytyny shchodo torhivli dit'my, dytyachoi prostytutsii i dytyachoi pornografii vid 25 travnia 2000 r. (2000). Fakultatyvnyi Protokol... [Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography]. Verkhovna Rada Ukrainy [Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved April 2, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text

Стаття надійшла до редакції 15.04.2025

The article was received 15 April 2025

СЕКЦІЯ 4 СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.562(100:477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-7>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АПАРАТУ СУДУ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Назаркевич Сергій Петрович,
аспірант кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
serhii_nazarkevych@ukr.net
orcid.org/0009-0007-9353-6881

***Метою** наукової статті є комплексний аналіз правового статусу та організації апарату суду в Україні та зарубіжних країнах, виявлення нормативно-правових прогалин у вітчизняному законодавстві та обґрунтування можливості їх подолання шляхом імплементації позитивного зарубіжного досвіду. Стаття спрямована на розробку рекомендацій щодо удосконалення організації судового апарату в Україні, підвищення ефективності судочинства та забезпечення довіри до судової влади через призму передового досвіду міжнародної практики.*

*У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-правових **методів**, зокрема: порівняльно-правовий метод – для аналізу організації апарату суду в зарубіжних країнах та виявлення можливостей адаптації їх досвіду в Україні; системний підхід – для узагальнення отриманих результатів і формування висновків; та формально-юридичний метод – для аналізу норм законодавства.*

***Результати.** Було встановлено наявність істотних прогалин у національному законодавстві щодо правового статусу апарату суду, зокрема відсутність чіткого нормативного визначення, нечітке регулювання посадових обов'язків працівників, а також недостатнє фінансово-ресурсне забезпечення їхньої діяльності. Зазначені проблеми негативно впливають на ефективність судочинства та рівень суспільної довіри до судової влади. Проаналізовано зарубіжний досвід, зокрема Франції, Австрії, Німеччини, Грузії та Польщі, який засвідчив доцільність чіткої структуризації судового апарату, впровадження інституту *Rechtspfleger*, подальше впровадження інституту досудової медіації та спеціалізованих судових утворень. Обґрунтовано необхідність закріплення поняття «апарат суду» в українському законодавстві, а також необхідність реалізації положень Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 рр. у сфері матеріально-технічного забезпечення судової системи.*

***Висновок.** Ефективна організація апарату суду є ключовою умовою належного функціонування судової влади та є одним з ключових кроків до євроінтеграції України. Імплементація деяких зарубіжних практик може суттєво підвищити ефективність правосуддя в Україні та подолати інші наявні сьогодні проблеми. Запропоновано конкретні кроки щодо законодавчого та інституційного вдосконалення судового апарату з урахуванням національних особливостей і міжнародних рекомендацій.*

***Ключові слова:** апарат суду, судова реформа, *Rechtspfleger*, організація судової влади, міжнародна практика, судові системи зарубіжних країн.*

THE LEGAL STATUS AND ORGANIZATION OF THE COURT APPARATUS: FOREIGN EXPERIENCE AND THE POSSIBILITY OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Nazarkevych Serhii Petrovych,
Postgraduate Student at the Department of National,
International Law and Law Enforcement
Kherson State University
serhii_nazarkevych@ukr.net
orcid.org/0009-0007-9353-6881

***The purpose** of this article is to conduct a comprehensive analysis of the legal status and organizational structure of the court apparatus in Ukraine and foreign countries, to identify regulatory gaps in national legislation, and to substantiate the possibility of overcoming them through the implementation of positive*

international experience. The article aims to develop recommendations for improving the organization of the court apparatus in Ukraine, enhancing the efficiency of justice, and strengthening public trust in the judiciary through the lens of advanced international practices.

The study is based on a combination of general scientific and special legal **methods**, in particular: the comparative legal method – to analyze the organization of court staff in foreign countries and to identify the prospects for adapting their experience in Ukraine; the systemic approach – to synthesize results and develop conclusions; and the formal legal method – for analyzing the relevant legal norms.

Results. The analysis revealed significant shortcomings in Ukrainian legislation regarding the legal status of the court apparatus, including the absence of a clear legal definition, insufficient regulation of staff duties, and inadequate financial and technical support. These issues negatively affect the efficiency of the judiciary and public trust in its functioning. Foreign experience – particularly that of France, Austria, Germany, Georgia, and Poland – demonstrates the importance of a clearly structured court apparatus, the introduction of the *Rechtspfleger* institution, further development of pre-trial mediation, and the creation of specialized judicial bodies. The article substantiates the need to legally define the term “court apparatus” in Ukrainian legislation and to implement the provisions of the Council of Europe’s Action Plan for Ukraine 2023–2026 in the field of institutional and material-technical support for the judiciary.

Conclusion. An effective court apparatus is a fundamental condition for the proper functioning of the judiciary and constitutes a key step towards Ukraine’s European integration. The selective implementation of foreign practices can significantly improve the quality of justice and address systemic challenges. The article offers specific proposals for legislative and institutional reform of the court apparatus, considering national legal characteristics and international recommendations.

Key words: court system, judicial reform, *Rechtspfleger*, organization of the judiciary, international practice, foreign judicial systems.

Вступ. Питання розвитку та формування ефективної судової системи в Україні залишається одним з найбільш пріоритетних та стратегічно важливих. Судова реформа, що триває протягом останніх десяти років, а також активні євроінтеграційні процеси, суттєво вплинули на необхідність опрацювання та дослідження зазначеної проблеми, зробивши її ще більш актуальною в умовах сучасних викликів.

На сьогодні, в контексті гармонізації українського законодавства до стандартів Європейського Союзу, одним із першочергових завдань є саме побудова незалежної, ефективної та неупередженої судової системи, здатної в повній мірі гарантувати захист прав і свобод громадян, інтересів юридичних осіб та держави загалом. Така система має відповідати критеріям прозорості, професіоналізму та підзвітності, на що в повній мірі впливає робота апарату суду.

Тобто, особливого значення набуває саме питання належної організації роботи апарату суду, який є не лише технічним, а й функціональним елементом системи правосуддя. Вивчення зарубіжного досвіду функціонування судової адміністрації, її правового статусу та моделі управління дозволить визначити перспективні підходи для вдосконалення української судової системи, що є важливим кроком на шляху до підвищення ефективності правосуддя та євроінтеграції України.

Крім того, актуальність дослідження підтверджується сучасним станом судової системи та показниками діяльності апарату суду. Так, у першому півріччі 2023 р. середній рівень навантаження на одного суддю місцевого господарського суду становив 321 звернення, що на 67 % більше порівняно з аналогічним періодом 2022 р. Такий рівень навантаження суттєво ускладнює оперативність розгляду справ та негативно впливає на рівень довіри громадян до судової системи загалом. У цьому контексті аналіз зарубіжного досвіду постає як важливий

інструмент, що дозволить визначити шляхи оптимізації діяльності апарату суду та в певній мірі сприятиме подоланню наявних проблем (Судова влада України, 2023).

Питання функціонування судового апарату, зокрема його організаційного устрою та правового забезпечення, знайшли своє відображення у працях низки вітчизняних науковців. Значний внесок у вивчення даного питання зробили М. В. Вишневський, П. П. Порущук, П. Ю. Шпенова, А. М. Макаровець, І. В. Галівець та інші. Особливу увагу в рамках нашого дослідження заслуговують праці А. О. Малихіної та І. С. Лісної, в яких розглядається зарубіжний досвід кадрового забезпечення та організації діяльності апарату суду.

Водночас, попри наявність ґрунтовних напрацювань у цій сфері, залишається актуальним подальше комплексне дослідження апарату суду з урахуванням досвіду зарубіжних країн. Новизна даної статті полягає у поєднанні порівняльно-правового підходу з аналізом сучасного стану функціонування української судової адміністрації та формуванні перспектив імплементації зарубіжного досвіду у вітчизняну правову систему.

Метою статті є аналіз правового статусу та організації апарату суду в зарубіжних країнах, виявлення ефективних моделей судової організації, які можуть бути корисними для України, а також оцінка можливості їх адаптації до національної правової системи з урахуванням особливостей і потреб України. Стаття спрямована на розробку рекомендацій щодо удосконалення організації судового апарату в Україні, підвищення ефективності судочинства та забезпечення більшого рівня довіри до судової влади через призмю передового досвіду міжнародної практики.

1. Загальна характеристика правового статусу та організації діяльності апарату суду в Україні

Загальні положення, що стосуються організації діяльності, правового статусу, структури та функцій апарату суду закріплені

у Законі України «Про судоустрій та статус судів», а також у Типовому положенні про апарат суду затверджене наказом Державної судової адміністрації України від 08.02.2019. Відповідного до вищезазначеного положення сам апарат суду у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України «Про судоустрій і статус судів», «Про державну службу», «Про запобігання корупції», Кодексом законів про працю України, іншими кодексами та законами України, постановами Кабінету Міністрів України, іншими нормативно-правовими актами, Положенням про апарат суду, рішеннями Ради суддів України, рішеннями зборів суддів наказами Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь, а також наказами й розпорядженнями голови суду та керівника апарату суду (Державна судова адміністрація України, 2019).

У межах цього розділу вбачаємо необхідним також окреслити поняття «правового статусу апарату суду» задля подальшого структурованого дослідження. Так, І. Антипова досліджуючи правовий статус судів, зазначає, що правовий статус визначається правовими, інструментальними й організаційними елементами, зокрема завданнями, функціями, адміністративними повноваженнями, юридичними гарантіями, які у взаємозалежній конструкції визначають місце, особливості впливу та умови діяльності (Антипова, 2021).

Крім того, як вказують Н. Я. Лепіш та Я. П. Павлович-Сенета, правовий статус судів, як і інших суб'єктів права характеризується наявністю певних базовими елементами, до яких належать: функції, компетенції (сукупність повноважень) та процедурно-процесуальні форми діяльності (Лепіш & Павлович-Сенета, 2022). Наразі, в українському законодавстві та науковій літературі відсутнє поняття правового статусу саме апарату суду, тому пропонуємо узагальнивши думки вищезгаданих науковців, сформулювати дане поняття за аналогією.

На нашу думку, правовим статусом апарату суду є закріплена у нормативно-правових актах сукупність завдань, функцій, компетенцій, адміністративних повноважень та юридичних гарантій, що у взаємодії визначають організаційне місце апарату суду в системі правосуддя, регулюють порядок його діяльності та структуру.

Так, апарат суду є структурно відокремленою частиною судової системи, яка здійснює організаційне, кадрове, інформаційне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення роботи суду. Основу його правового регулювання, як вже було зазначено, становлять Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус судів», Типове положення про апарат суду, накази Державної судової адміністрації України, а також акти внутрішнього судового управління.

Насамперед, слід зазначити, що функції апарату суду відображають основні напрями його діяльності та обумовлюють завдання, покладені на нього законодавством. Серед основних функцій апарату суду можна виокремити: організаційне забезпечення судового

процесу, включно з підготовкою та проведенням судових засідань; ведення діловодства і судового архіву; кадрове забезпечення та управління персоналом; фінансово-господарське обслуговування суду; інформаційне забезпечення шляхом адміністрування електронних систем документообігу; а також забезпечення прозорості діяльності суду через взаємодію із засобами масової інформації та громадськістю (п. 5 розділу II Типового положення).

Компетенція апарату суду, в свою чергу, визначається сукупністю його повноважень, передбачених нормативно-правовими актами. Зокрема, працівники апарату суду наділені повноваженнями щодо підготовки проєктів судових рішень і процесуальних документів, організації виклику учасників судового процесу, ведення обліку судових справ, адміністрування автоматизованої системи документообігу суду та здійснення інших дій, спрямованих на забезпечення судового провадження, що закріплене у ст. 155 Закону України «Про судоустрій і статус судів» (Верховна Рада України, 2016).

Структура апарату суду складається з адміністративно-організаційних підрозділів, що підтримують роботу суддів, зокрема через управлінські, кадрові, фінансові та технічні аспекти. Основними організаційними елементами є канцелярія, яка відповідає за реєстрацію справ і документацію, а також відділи, що займаються кадровими питаннями, бухгалтерією, архівуванням та інформаційними технологіями. Вищі органи управління судовою системою, такі як Вища рада правосуддя та Державна судова адміністрація, здійснюють координацію та нагляд за діяльністю апаратів судів на різних рівнях, забезпечуючи їх ефективність і відповідність законодавчим вимогам (Шпенюва, 2019).

Проаналізувавши низку нормативно-правових актів, можемо зазначити, що незважаючи на значні досягнення, в організації діяльності апарату суду в Україні існують низка недоліків, що впливають на ефективність його функціонування. По-перше, наразі в українському законодавстві відсутнє визначення поняття апарату суду, що створює правову невизначеність щодо його адміністративно-правового статусу. Дана прогалина може негативно впливати на взаємодію між працівниками апарату суду та суддями, формування адміністративно-правових гарантій, які повинні забезпечити незалежність та ефективність роботи апарату, а також на усвідомлення громадянами що з себе представляє апарат суду та які функції виконують його працівники. Згідно з даними Аналітичного звіту «Оцінка рівня задоволеності громадян якістю окремих аспектів функціонування судів Харківської області», характерним низьким-середнім показником у більшості судів Харківської області є саме сприйняття роботи працівників апарату суду. Так, середнє значення цього показника у 2019 р. становило 4,11 балів, що є найнижчим серед інших критеріїв. Окремо, найгірший результат мав Московський районний суд, де рівень сприйняття склав 3,87 балів (USAID, 2019).

По-друге, однією з ключових проблем організації діяльності апарату суду в Україні є відсутність належної термінологічної визначеності щодо посад працівників апарату суду та чіткого законодавчого розмежування їхніх функцій і повноважень. На нашу думку, така невизначеність у регулюванні посадових обов'язків негативно позначається на ефективності управлінських процесів в апараті суду та породжує дублювання функцій, надмірну бюрократизацію та зниження відповідальності працівників.

Вказані недоліки обумовлені, зокрема, відсутністю в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII чіткої класифікації посад працівників апарату суду (ст. 155–159), а також недостатньою деталізацією їх функціональних обов'язків у Типовому положенні про апарат суду затверджені рішенням ДСА України від 08.02.2019 № 131. Фактично, правове регулювання обмежується лише загальними визначеннями функцій окремих посадових осіб без конкретизації механізму їх взаємодії, що в свою чергу створює правову невизначеність.

Також відсутність законодавчо визначеної загальної структури апарату суду ускладнює управління судовими органами. Ст. 155 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» лише окреслює загальні принципи організації апарату, тоді як конкретна структура залишається на розсуд керівництва суду, що призводить до значних відмінностей у практиці роботи судів навіть одного рівня. Загалом дані прогалини та обмеженість законодавчої бази досить негативно впливає на діяльність апарату суду, зокрема через надмірне навантаження певної категорії працівників тощо.

Крім того, серйозною проблемою залишається недостатнє фінансове, матеріально-технічне та соціальне забезпечення працівників апарату суду. За даними Аналітичного звіту «Оцінка рівня задоволеності громадян якістю окремих аспектів функціонування судів Харківської області» (2019 р.), понад 47 % опитаних громадян вказали на незадовільний стан матеріально-технічного забезпечення судів. У зв'язку з цим було рекомендовано посилити забезпечення судів відповідними ресурсами для належного функціонування апарату. Зокрема, вказано на критичну необхідність модернізації обладнання, поліпшення умов праці працівників суду та забезпечення відповідного технічного оснащення для ефективної роботи з електронними системами документообігу.

2. Зарубіжний досвід організації апарату суду та можливість його імплементації в Україні задля подолання наявних проблем

Основні принципи щодо незалежності правосуддя, закріплені в резолюціях 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р., встановлюють обов'язок кожної держави-члена забезпечити судову владу необхідними ресурсами для належного виконання її функцій. Також, 23 червня 2022 р. Європейська Рада надала Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Водночас Україні було висунуто низку вимог, які необхідно виконати

на шляху до європейської інтеграції, з-поміж яких продовження судової реформи в Україні (Вища Рада Правосуддя, 2025). Певні зобов'язання, щодо реформування судової системи та приведення її у відповідність до європейських стандартів, наша держава має також із моменту вступу до Ради Європи в 1995 р. (Романюк, 2015).

Тобто, в умовах глобалізаційних процесів, євроінтеграції України та наявності вищезгаданих зобов'язань особливого значення набуває вивчення і впровадження позитивного досвіду зарубіжних країн у сфері організації апарату суду як одного з основних елементів судової системи. Використання кращих світових практик є необхідною умовою для модернізації національного законодавства та формування ефективної і незалежної системи правосуддя, здатної відповідати сучасним викликам та забезпечувати верховенство права.

Передусім доцільно звернути увагу на досвід Французької Республіки, оскільки її модель правосуддя та система організації діяльності апарату суду є найбільш спорідненими до української. Наприклад, у цій країні апарат суду, як і в Україні, виконує виключно організаційне забезпечення діяльності суду. Схожість також проявляється у відсутності у французькому законодавстві терміну «апарат суду». Проте, на відміну від українського законодавця, у Франції існує чітко визначена структура, що включає секретаріату суду, а також інших технічних працівників суду.

Так, під секретаріатом суду розуміються працівники, які не здійснюють судових функцій, проте є невід'ємною складовою судової системи, виступаючи ключовою ланкою між громадянами та судовими установами. Основними їх завданнями є прийом заяв, видача завірених копій судових рішень, інформування сторін про дату та час судового розгляду тощо.

Працівники секретаріату суду у Франції є державними службовцями, підпорядкованими Міністерству юстиції. Статус державних службовців вони отримали відповідно до Закону від 30 листопада 1965 р., однак цей акт не поширювався на працівників секретаріатів комерційних судів. У межах секретаріату виокремлюють дві основні категорії працівників: *greffiers* (секретарі суду) та *greffiers en chef* (головні секретарі суду). Головний секретар суду належить до категорії А державної служби, секретарі суду – до категорії В, а технічні працівники, що забезпечують функціонування судів, віднесені до категорій С і D.

Розмежування повноважень між працівниками також є чітким: головний секретар зосереджує свою діяльність на організаційному забезпеченні роботи суду – кадровому управлінні, господарському адмініструванні, плануванні та виконанні бюджету, веденні реєстрів та архівів. Натомість секретарі суду займаються безпосередньою організацією процесу судочинства, веденням протоколів судових засідань, контролем за порядком у суді, реєстрацією справ, інформуванням сторін та складанням проектів судових рішень.

Тобто, система організації апарату суду у Франції демонструє високий рівень спеціалізації функцій працівників суду, забезпечує професіоналізацію судового адміністрування та сприяє підвищенню ефективності судочинства в цілому. Загалом, французька модель правового статусу апарату суду та його працівників є цілком подібною до української, проте, як було зазначено у Розділі I, в українське законодавство взагалі відсутнє визначення апарату суду (Малихіна, 2014).

З огляду на це, доцільним є запозичення окремих елементів французького досвіду, насамперед у частині законодавчого закріплення поняття апарату суду як окремого структурного елементу судової влади. Визначення апарату суду на законодавчому рівні сприятиме чіткішому розмежуванню адміністративно-організаційних функцій та забезпечить належний правовий статус його працівників. Це, у свою чергу, дозволить уникнути правової невизначеності, що наразі існує в Україні, підвищити ефективність управління судами та зміцнити незалежність судової влади в цілому.

Погоджуючись з думкою інших українських науковців, зазначаємо, що модель організації апарату суду, що функціонує у таких країнах, як Австрія та Німеччина, є найбільш перспективною для запозичення та адаптації в українських реаліях. Відповідно до цієї моделі, працівники апарату суду поділяються на кілька категорій:

- 1) *Rechtspfleger* – спеціалізовані службовці, які у визначених законом випадках здійснюють окремі судові функції без статусу судді, вирішуючи, передусім, справи безспірного характеру (наприклад, встановлення опіки і піклування, затвердження заповітів, ведення земельних, комерційних, морських та повітряних реєстрів, видача ордерів на арешт тощо);
- 2) працівники, що здійснюють допоміжні функції – аналіз законодавства, узагальнення судової практики, підготовка проєктів рішень;
- 3) адміністративний персонал – співробітники фінансових, інформаційно-технологічних підрозділів, канцелярій;
- 4) технічний персонал – працівники, відповідальні за матеріально-технічне забезпечення суду;
- 5) інші працівники апарату суду, які не входять до попередніх категорій.

Необхідність створення інституту типу *Rechtspfleger* у Німеччині та Австрії була зумовлена зростанням кількості судових справ, збільшенням обсягів судового навантаження без відповідного збільшення кадрового забезпечення, прагненням до спрощення судових процедур та дотриманням розумних строків розгляду справ.

Аналогічні виклики актуальні й для України: постійне зростання кількості судових справ, значний обсяг наказних проваджень, розвиток групових позовів та адміністративних спорів створюють об'єктивну необхідність у пошуку нових підходів до організації діяльності судів. Відповідно, запровадження в Україні інституту працівників, подібних до *Rechtspfleger*, могло б суттєво розвантажити суддів від виконання процедурних та технічних функцій, оптимізувати строки розгляду нескладних

справ і водночас підвищити загальну ефективність судочинства (Макаровець, 2018).

Запровадження такої моделі потребувало б внесення комплексних змін до процесуального та організаційного законодавства, розробки стандартів професійної підготовки відповідних кадрів та чіткої регламентації їх повноважень. У довгостроковій перспективі це сприятиме підвищенню доступності правосуддя, ефективності роботи судової системи та зміцненню довіри громадян до судової влади.

Крім того, для розвантаження апарату суду та загалом судової системи було б корисно запровадити обов'язкову досудову медіацію в окремих категоріях справ, зокрема у спорах щодо визначення місця проживання дитини та способу участі у її вихованні, така практика є характерною для більшості європейських країн, також даний інститут досить ефективно функціонує у Грузії. Як зазначає суддя Верховного Суду Олена Білоконь, емоційна напруга та складність таких спорів вимагають застосування більш гнучких, адаптивних інструментів позасудового врегулювання, які дозволяють враховувати індивідуальні обставини справи і зменшити навантаження на судову систему (Верховний Суд, 2023).

Також, ефективним кроком є можливість впровадження тимчасових надзвичайних заходів в умовах кризових ситуацій, як це передбачено, наприклад, Конституцією Польщі (ч. 2 ст. 175), яка допускає створення надзвичайного суду або застосування прискореного судового процесу лише на період війни. Такий підхід дозволяє оперативно реагувати на зростання обсягу справ, пов'язаних із надзвичайними обставинами, розвантажуючи тим самим апарат суду та забезпечуючи своєчасне здійснення правосуддя (Лісна, 2018).

Важливим напрямом подолання фінансових і матеріально-технічних проблем у функціонуванні судової системи є реалізація заходів, передбачених Планом дій Ради Європи для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та відбудова». Зокрема, передбачено підтримку реформ із розвитку незалежної, ефективної та надійної судової системи через удосконалення механізмів фінансування судів, забезпечення більш ефективного розподілу ресурсів, зменшення кількості нерозглянутих справ, оптимізацію навантаження на суддів та підвищення рівня цифровізації судових процесів. Комплексне впровадження цих заходів сприятиме підвищенню стійкості судової влади, поліпшенню умов роботи працівників апарату суду та забезпеченню доступу громадян до ефективного правосуддя.

Висновки. Аналіз національного законодавства засвідчив наявність суттєвих прогалин, зокрема відсутність чіткого визначення правового статусу апарату суду, неврегульованість посадових функцій працівників апарату та недостатнє фінансово-технічне забезпечення їх діяльності. Дані чинники вкрай негативно впливають на якість правосуддя і рівень довіри громадян до судової влади, а також заважає нормальному функціонуванню апарату суду в Україні.

Досвід зарубіжних країн, зокрема Франції, продемонстрував важливість чіткої структури-

зації функцій апарату суду, визначення статусу його працівників як державних службовців та належного кадрового забезпечення. Наголошено на необхідності закріплення в українському законодавстві поняття «апарат суду».

Також було проаналізовано австрійську та німецьку модель організації апарату суду. Виявлено, що для зменшення навантаження на судовий апарат та суддів перспективним було б впровадження інституту *Rechtspfleger* – спеціалізованих службовців, які у визначених законом випадках здійснюють окремі судові функції без статусу судді, вирішуючи, передусім, справи безспірного характеру.

Наголошено на необхідності подальшого впровадження обов'язкової досудової медіації за прикладом Грузії, також задля зменшення навантаження на судову систему. Також, було розглянуто можливість введення так званих «надзвичайних судів» подібних до Республіки Польща. Задля подолання матеріально-технічних проблем рекомендується додержуватися плану закріпленого у Плані дій Ради Європи для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та відбудова».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Судова влада України. Роль медіації, її розвиток в Україні сьогодні й точки перетину із судочинством обговорили на круглому столі у ВС. Верховний Суд, 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1512260>
2. Державна судова адміністрація України. Типове положення про апарат суду : наказ від 08.02.2019 № 131. URL: <https://court.gov.ua/archive/1458184/>
3. Антипова І. Л. Адміністративно-правовий статус вищих спеціалізованих судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 245 с.
4. Лепіш Н. Я., Павлович-Сенета Я. П. Особливості правового статусу суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 389–392.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
6. Шпенюва П. Ю. Актуальні питання щодо структури та чисельності апарату суду. *Судова апеляція*. 2019. № 2. С. 84–93.
7. Оцінка рівня задоволеності громадян якістю окремих аспектів функціонування судів Харківської області : аналітичний звіт / Р. Ляхов, М. Ляхова; заг. ред. Є. Полтенко. *Програма USAID «Нове правосуддя», Громадська спілка «Мережа правового розвитку»*. Харків, 2019. 115 с.
8. Про звернення Вищої ради правосуддя до Кабінету Міністрів України із пропозиціями щодо пріоритетних завдань фінансового забезпечення судової влади та її незалежності на 2026–2028 роки. *Вища рада правосуддя*. 2025.
9. Виступ Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на III Міжнародному судово-правовому форумі «Судова реформа в Україні: європейський вектор» 19 березня 2015 р. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/67B595F419D7580CC2257E0D005EDBBE?OpenDocument&year=2015&month=03&\(дата звернення: 28.04.2025\)](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/67B595F419D7580CC2257E0D005EDBBE?OpenDocument&year=2015&month=03&(дата звернення: 28.04.2025)).
10. Малихіна А. О. Зарубіжний досвід організації та правового забезпечення роботи апарату суду. *Юрист України*. 2014. № 2 (27). С. 18–24.
11. Макаровець А. М. Адміністративно-правовий статус апарату суду в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2018. 216 с.
12. Лісна І. С. Зарубіжний досвід функціонування судових систем та можливість його використання під час проведення судової реформи в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 1 (35). С. 123–131.
13. Судова влада України. У Верховному Суді відбулася нарада щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. 2023. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1458184/>

REFERENCES:

1. Sudova vlada Ukrainy (2023). Rol mediatsii, yii rozvytok v Ukraini sohodni y tochky peretynu iz sudochynstvom obhovoryly na kruhlomu stoli u VS [The role of mediation, its development in Ukraine today, and points of intersection with the judiciary discussed at the round table in the Supreme Court]. *Verkhovnyi Sud*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1512260>
2. Derzhavna sudova administratsiia Ukrainy (2019). Typove polozhennia pro aparat sudu: nakaz vid 08.02.2019 No. 131 [Model Regulation on the Court Staff: Order No. 131 dated 08.02.2019]. URL: <https://court.gov.ua/archive/1458184/>
3. Antypova, I. L. (2021). Administratyvno-pravovyi status vyshchikh spetsializovanykh sudiv v Ukraini [Administrative and legal status of higher specialized courts in Ukraine] (Candidate's thesis). Kyiv.
4. Lepish, N. Ya., & Pavlovych-Seneta, Ya. P. (2022). Osoblyvosti pravovoho statusu sudu [Peculiarities of the legal status of the court]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*, (5), 389–392.
5. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 r. No. 1402-VIII [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine dated June 2, 2016, No. 1402-VIII] (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, (31), Art. 545.
6. Shpenova, P. Yu. (2019). Aktualni pytannia shchodo struktury ta chyselnosti aparatu sudu [Current issues regarding the structure and staff numbers of the court apparatus]. *Sudova apelatsiia*, (2), 84–93.
7. Lykhachov, R., Lykhachova, M. (Eds.) (2019). Otsinka rivnia zadovolenosti hromadian yakistiю okremykh aspektiv funktsionuvannia sudiv Kharkivskoi oblasti: Analitychnyi zvit [Assessment of citizens' satisfaction with specific aspects of court performance in Kharkiv region: Analytical report]. *USAID "New Justice" Program, Legal Development Network*. Kharkiv.
8. Vyshcha rada pravosuddia (2025). Pro zvernennia Vyshchoi rady pravosuddia do Kabinetu Ministriv Ukrainy iz propozyitsiiamy shchodo priorytetnykh zavdan finansovoho zabezpechennia sudovoi vlady ta yii nezalezhnosti na 2026–2028 roky [On the appeal of the High Council of Justice to the Cabinet of Ministers of Ukraine with proposals for priority tasks of financial support for the judiciary and its independence for 2026–2028].
9. Romaniuk, Ya. (2015). Vystup Holovy Verkhovnoho Sudu Ukrainy na III Mizhnarodnomu sudovo-pravovomu forumi "Sudova reforma v Ukraini: yevropeyskyi vector" 19 bereznia 2015 roku [Speech by the Chief Justice of the Supreme Court of Ukraine at the III International Judicial-Legal Forum "Judicial Reform in Ukraine: European Vector" on March 19, 2015]. [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/67B595F419D7580CC2257E0D005EDBBE?OpenDocument&year=2015&month=03&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/67B595F419D7580CC2257E0D005EDBBE?OpenDocument&year=2015&month=03&)
10. Malykhina, A. O. (2014). Zarubizhnyi dosvid orhanizatsii ta pravovoho zabezpechennia roboty aparatu sudu [Foreign experience in the organization and legal support of court staff work]. *Yuryst Ukrainy*, (2) (27), 18–24.
11. Makarovets, A. M. (2018). Administratyvno-pravovyi status aparatu sudu v Ukraini [Administrative and legal status of the court apparatus in Ukraine] (Candidate's thesis). Sumy.
12. Lisna, I. S. (2018). Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannia sudovykh system ta mozhlyvist yoho vykorystannia pid chas provedennia sudovoi reformy v Ukraini [Foreign experience in the functioning of judicial systems and its possible use in the judicial reform in Ukraine]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*, (1) (35), 123–131.
13. Sudova vlada Ukrainy (2023). U Verkhovnomu Sudi vidbulasia narada shchodo zdiisnennia pravosuddia v umovakh voiennoho stanu [A meeting on the administration of justice under martial law took place in the Supreme Court]. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1458184/>

Стаття надійшла до редакції 09.05.2025
The article was received 09 May 2025

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 343.14(049.32)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2025-2-8>

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А. В. КОВАЛЕНКА
«КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗБИРАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ»¹**

Стратонов Василь Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
stratonov@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-7548-0630

Забезпечення ефективного розкриття, розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень задля захисту українського суспільства від суспільно-небезпечних посягань є одним із ключових завдань вітчизняної правоохоронної системи.

У сучасних умовах постійних змін криміногенної обстановки, системного оновлення національного законодавства та невинного розвитку науки й техніки, вітчизняні практики потребують рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності їх діяльності, що дозволить вдосконалити процес доказування та виконання завдань які визначені у кримінальному судочинстві. Формування таких практико-орієнтованих рекомендацій потребує комплексної науково-теоретичної основи, яка б враховувала як кримінальні процесуальні так і криміналістичні закономірності доказової діяльності учасників кримінального судочинства.

Враховуючи вище зазначене, рецензовану монографію «Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні» слід визнати актуальною та своєчасною науковою працею яка має як теоретичний так і прикладний характер.

Аналіз змісту роботи дозволяє констатувати, що її автору вдалося уперше на монографічному рівні систематизувати криміналістичні наукові знання, та вказати рівні та їх зміст, а особливо вказати на їх роль в процесі доказування під час кримінального провадження з урахуванням положень чинного вітчизняного законодавства, потреб української правозастосовної практики та сучасних досягнень науково-технічного прогресу.

У роботі висвітлено концептуальні положення окремого криміналістичного вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні,

запропоновано власний криміналістичний погляд на зміст та систему засобів процесуального доказування, а також визначено природу, процесуальні та криміналістичні засоби кожної зі складових доказової діяльності.

Серед іншого, на позитивну оцінку заслуговує застосований А. В. Коваленком підхід до формулювання методологічних засад окремого криміналістичного вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні. Автором було з'ясовано генезу цієї сфери криміналістичних знань, визначено її цільову проблематику, окреслено об'єкт, предмет та суб'єктів формування вчення, його мету, завдання та функції, методи і підходи до наукового пошуку, юридичну, теоретичну й емпіричну основи, а також понятійно-категорійний апарат, їх місце в системі наукового знання.

Грунтовним є наведений у рецензованій роботі аналіз сучасних наукових поглядів на сутність та складові кримінального процесуального доказування. Автор аргументовано доводить, що всі пізнавальні та проєктно-реалізаційні складові доказової діяльності можуть бути найбільш ефективно описані формулою «збирання, дослідження та використання доказів».

Окремої уваги потребує оновлена А. В. Коваленком класифікація форм фіксації криміналістично значущої інформації у кримінальному провадженні. Поряд із традиційними вербальною, наочно-образною, графічною та предметною фіксацією, науковець виокремив та обґрунтував наочно-предметну й натурну форми. Цінним є авторський погляд на сутність судової експертизи, як засобу кримінального процесуального доказування. Схвалення також потребує детальний аналіз психологічних процесів свідомості суб'єктів прийняття рішень у кримінальному провадженні, результати якого були викладені у п'ятому розділі рецензованої праці.

Загалом структура монографії є логічною і впорядкованою, а сформульовані А. В. Кова-

¹ Коваленко А. В. Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Алерта, 2024. 558 с.

ленком наукові висновки й практичні рекомендації – цінними для теорії криміналістики та правозастосовної діяльності суб'єктів доказування у кримінальному провадженні.

Поряд із описаними беззаперечно сильними сторонами рецензованої роботи, варто звернути увагу читачів і на окремі проблемні питання які викликають світло полеміки та потребують додаткової аргументації, зокрема, у підрозділі 2.2 монографії автор докладно й ґрунтовно розглянув природу кримінальних процесуальних доказів, проте, на жаль, не запропонував власної доктринальної дефініції цього засобу доказування. Крім того, автор слушно зазначає, що тіло людини, як потенційний матеріальний об'єкт-носії слідів кримінального правопорушення не має визначеного процесуальним законодавством доказового статусу, утім не пропонує власного погляду на спосіб вирішення цієї проблеми. Нарешті, на думку рецензента додаткового обґрунтування потребує відмова А. В. Коваленком від

класичного підходу до розуміння категорії «попереднє дослідження (доказів)». Водночас наголосимо, що висловлені зауваження несуть дискусійний характер та не впливають на загальне позитивне враження від рецензованої праці.

З урахуванням викладеного, монографія Артема Володимировича Коваленка «Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні» є комплексною, завершеною та ґрунтовною науковою працею, яка заслуговує на увагу як учених-криміналістів, так і практиків – професіоналів у сфері кримінальної юстиції. Повинна бути використана в навчальному процесі студентів (курсантів), здобувачів другого рівня акредитації спеціальності 081 «Право», особливо аспірантів, ад'юнктів у процесі вивчення навчальних курсів, а саме дисциплін вільного вибору.

*Рецензія надійшла до редакції 11.04.2025
The review was received 11 April 2025*

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Випуск 2

Коректура – *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка – *О.С. Данильченко*

Формат 60×84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 6,05.
Замов. № 0725/542. Наклад 300 прим.
Підписано до друку 01.07.2025 р.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.